

Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας.¹

Καλλιόπη Καλποδήμου, *Φιλολόγος - Θεατρολόγος, Εκπαιδευτικός*
Γεώργιος Κόνδης, *Δρ. Κοινωνιολογίας, Εκπαιδευτικός*

Η ανακοίνωση φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει μέσα από τη χρήση αρχειακού υλικού (τοπικές εφημερίδες κυρίως,² έγγραφα, απομνημονεύματα) και τη μελέτη βιβλιογραφίας, τον απόηχο του Εθνικού Διχασμού 1915-1917 στην Πελοπόννησο, και με πυρήνα το Νομό Αργολίδας, να αναδείξει τις συνιστώσες που καθόρισαν αυτή την εθνική σύγκρουση σε τοπικό επίπεδο και να ερμηνεύσει, στο μέτρο του δυνατού, τόσο τις αιτίες και τα κίνητρα, όσο και τις συνέπειες αυτού του εμφύλιου³ κατ' ουσία πολέμου, που κατ' ευφημισμόν ονομάστηκε διχασμός.

Θεωρήθηκε αφηγηματικά και ιστορικά σκόπιμο να «παίξουμε» το ρόλο του ιστορικού «ανταποκριτή» και παράλληλα με τα γεγονότα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη να γίνει αναφορά στα δρώμενα του Ναυπλίου και του Άργους κατά το διάστημα 1915 – 1917. Ανιχνεύτηκε η πολιτικο-κοινωνικο-οικονομική ταυτότητα του γεωγραφικού διαμερίσματος της Πελοποννήσου, δίνοντας έμφαση στις εκατέρωθεν εκδηλώσεις φανατισμού των αντιμαχόμενων παρατάξεων, με απώτερο στόχο την εξαγωγή συμπερασμάτων για το πως, η τοπική κοινωνία και το πλέγμα σχέσεων των γεγονότων σ' αυτή, όπως αποτυπώνονταν στον τοπικό τύπο, συναρτώνταν με τις γενικότερες πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις της περιόδου στη χώρα, δέχονταν μοιραία τον απόηχό τους αλλά, και τις συν-διαμόρφωναν. Ταυτόχρονα, γίνονται αναφορές στα γεγονότα που έλαβαν χώρα, κυρίως στην Πάτρα, δευτερευόντως στον Πύργο Ηλείας και περιστασιακά στην Τρίπολη, στην Καλαμάτα, στα Καλάβρυτα, και στην Ερμιόνη, με την επιλογή των πόλεων να έχει γίνει βάσει του αρχειακού υλικού που εντοπίστηκε.

Η πολιτικο-ιστορική «υποκινητική» συγκυρία

Η Ελληνική κοινωνία του Α' μισού του 20^{ου} αιώνα περνούσε αργά από τη φάση της γεωργικής οικονομίας προς την πρώτη εκβιομηχάνιση και την αστική οικονομία με δάνεια από το εξωτερικό, με εισαγωγή κεφαλαίων (π.χ. εμβάσματα) από Έλληνες του εξωτερικού, με προσπάθειες πραγμάτωσης δημόσιων έργων, με μια εθνική χρεοκοπία (1893) και με επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (Δ.Ο.Ε. 1898). Παράλληλα ο Ελληνισμός βίωνε έντονα την προώθηση της τότε εθνικής ιδεολογίας του, της Μεγάλης Ιδέας. Επιπρόσθετα, η Συνταγματική αναθεώρηση - το 1911 - του Συντάγματος του 1984, συνέβαλλε καθοριστικά στην εδραίωση του κράτους δικαίου και σηματοδότησε τη λήξη της πρώτης μεγάλης περιόδου του συνταγματισμού στην Ελλάδα, δηλαδή του ιστορικού κλίματος διεκδίκησης και θέσπισης συνταγμάτων. Επιπλέον, εκκρεμούσε το γνωστό Μακεδονικό Ζήτημα. Η σύγκρουση επιδιώξεων, γνωστή ως Μακεδονικός Αγώνας, επρόκειτο να οξυνθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τέλος,

1 Το παρόν κείμενο αποτελεί ερευνητική εργασία-μελέτη εν εξελίξει.

2 Οι εφημερίδες που μελετήθηκαν για την εργασία μας είναι: «Ανατολή», «Ανόρθωσις», «Σύνταγμα», «Αναΐς» Αργολίδας, «Νεολόγος», «Πελοπόννησος», «Τηλέγραφος» Πατρών, «Γορτυνία» Τρίπολης, «Πατρίς» Πύργου, «Σημαία» Καλαμών (Καλαμάτας).

3 Η εφημ. *Σύνταγμα* στις 18/6/1917, φ 1166, μετά την παραίτηση του Κων/νου στο κύριο άρθρο της με τίτλο «Η αυτοθυσία και η σύνεσις» υποστηρίζει την ανάγκη να επιτευχθεί η ενότητα και η τάξη του κράτους, «άνεν εκείνων των διαταραχών, αίτινες εδημιούργουν δια τας ψυχάς του λαού το δεδικαιωγημένο δέος μιας τρομεράς καταστροφής και ενός αξιοθρήνητου και πένθιμου εμφυλίου σπαραγμού».

με το πέρας των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913, και την ανάρρηση του Κων/νου Β΄ στον ελληνικό θρόνο το 1913 θα αρχίσουν να εκδηλώνονται έντονες πολιτικές αντιθέσεις, οι οποίες συνοψίστηκαν στο θέμα της σκοπιμότητας ή μη, της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και πυροδότησαν μια έντονη διχογνωμία και αντιπαράθεση γύρω από τις διπλωματικές και στρατιωτικές επιλογές της χώρας, που με τη σειρά της οδήγησε σε μια βαθιά εσωτερική, πολιτική και θεσμική κρίση.⁴

Ιδιαίτερα Χαρακτηριστικά Πελοποννήσου και Αργολίδας

Τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η πλειοψηφία των Ελλήνων ζούσε ακόμη στην ύπαιθρο και το 65% του πληθυσμού είχε σχέση με τη γεωργία, ενώ η αγροτική οικονομία εξακολουθεί να κατέχει πρωτεύουσα θέση στις παραγωγικές δραστηριότητες. Ο γεωργικός χαρακτήρας της Ελλάδας είναι συνεπώς πασιφανής. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην «Παλαιά Ελλάδα» και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, συνδέονται με την ελιά, τη σταφίδα, τα αμπέλια, τον καπνό και κυρίως με τα δημητριακά, που καταλάμβαναν πάνω από το μισό της καλλιεργούμενης γης. Οι αγρότες της Πελοποννήσου χαρακτηρίζονταν από την εξάρτηση που είχαν από τη διεθνή αγορά, ενώ ελκούνταν επίσης από τον μικροαστικό τρόπο ζωής των πόλεων. Η πρόσβαση τους επομένως στα κόμματα εξουσίας και κατ' επέκταση στο κράτος ήταν σημαντική. Εθνοτικά και πολιτιστικά επίσης, η Πελοπόννησος ήταν μια ομοιογενής περιφέρεια με σχετικά ενιαία πολιτισμικά χαρακτηριστικά. «Ακρόπολις του αντιβενιζελισμού» χαρακτηριζόταν συχνά και οπωσδήποτε αποτελεί γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι οι περιοχές με σχετικά περιορισμένη εισροή του προσφυγικού στοιχείου υπήρξαν πολιτικά φιλικότερες προς την αντιβενιζελική παράταξη.⁵ Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Μωριάς βασικά παρεμένε μια συντηρητικά πολιτικά προσδιορισμένη περιοχή. Το Ναύπλιο δε, είχε ανέκαθεν μια φιλοβασιλική οπτική, ίσως, γιατί υπήρξε η πρώτη έδρα της ελληνικής Βασιλικής κυβέρνησης επί Όθωνα και κουβαλούσε μια βασιλική παράδοση. Παράλληλα, η γεωγραφική εγγύτητα των Ναυπλιαίων στην κεντρική πολιτική εξουσία έκανε τις κινητοποιήσεις για ζητήματα εθνικής εμβέλειας σημαντικές κι αυτό προσδιόριζε σε κάποιο βαθμό τη συλλογική δράση της παραδοσιακής αστικής και μικροαστικής τάξης.

Έτσι, προσπαθώντας να σκιαγραφήσουμε σε ένα πρώιμο χρονικό πλαίσιο τον πολιτικό διυισμό που ελλόχευε στην κοινωνία της Αργολίδας και να εντοπίσουμε ιδιαιτερότητες που θα αξιοποιηθούν αργότερα στη συλλογιστική της έρευνάς μας, πρέπει να σημειώσουμε τα εξής:

Στις 5 Μαρτίου 1912, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, ήλθε στο Ναύπλιο και ανάγγειλε πως ορίζεται ως η έδρα της 4^{ης} Μερarchίας στρατού.⁶ Το γεγονός

4 Βλέπε, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 74· Κωστής Κ. Π. (2013), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, σ. 555· Μπουζιάς, Α. Αθ., Άρθρο, *Ιστορικά Θέματα*, τεύχος 12, Γνώμων Εκδοτική, Οκτώβριος 2002, σ. 4-19 (4-5).

5 Βλέπε, Δανιηλίδης, Δ. (1934), *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*. Αθήνα, σ. 126· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 74· Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1976), *Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τ. 28, σ. 235-258. [<https://ejournals.epublishing.ekt.gr> (30/6/2015)]· Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991), *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα, σ. 28· Διαμαντόπουλος, Θ. (1985), *Οι παλιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου. Ο Βενιζελισμός*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ. 128-129.

6 Δημόπουλος, Θ. (2010), *Ιστορία του Ναυπλίου*, (εισαγωγή, επιμ.) Γ. Ρούβαλης, τόμος Β΄, Εκδ. Δήμου Ναυπλιέων, σ. 419-420.

της ύπαρξης στρατοκρατίας στο Ναύπλιο, σε όλη τη διάρκεια του διχασμού, καθόρισε την εκτόνωση των καταστάσεων, όπως στα Νοεμβριανά και την φυσιογνωμία και εκδήλωση του συλλόγου των επιστράτων. Ας μην ξεχνούμε επίσης πως το σώμα των αξιωματικών, και των στρατιωτικών γενικότερα, αποτελούν έναν από τους ισχυρότερους πόλους των τοπικών ελίτ που απολαμβάνουν ευρύτατη αποδοχή από το ντόπιο πληθυσμό και παράλληλα, συνδέονταν μέσω των πελατειακών δικτύων με τους δύο αντιμαχόμενους πόλους της κεντρικής εξουσίας κυρίως όμως με τους φιλοβασιλικούς.

Αξιοσημείωτο είναι πως κατά την προηγούμενη επίσκεψή του στο Ναύπλιο, ο Ελ. Βενιζέλος επισκέφτηκε και το Άργος, όπου αποδοκιμάστηκε έντονα από υποστηρικτές των παλαιών κομμάτων,⁷ γεγονός που ανάγκασε τον Δημοσθένη Δεσμίνη, εκδότη και διευθυντή της εφημ. *Δαναΐς*⁸ να στείλει τηλεγράφημα συγγνώμης στον Βενιζέλο.⁹ Η προσωπική αυτή αντίδραση και εμπλοκή του Δημοσθένη Δεσμίνη, δηλώνει πως ανήκε στους υποστηρικτές του ανορθωτικού προγράμματος του Βενιζέλου, καθώς στην αρθρογραφία της εφημερίδας του, αναφέρεται στην προϋπάρχουσα παλαιοκομματική κακοδιοίκηση, που διέπονταν από πελατειακές σχέσεις και χαιρετίζει την *πανηγυρική εκδήλωση του Ελ. Βενιζέλου που εμπνέει πολλούς ελπίδας*.¹⁰ Δεν μπορούμε εξάλλου να αγνοήσουμε το γεγονός πως ο Δημοσθένης Δεσμίνης, ενώ άνηκε στην τοπική ελίτ, συνδέονταν με την κεντρική εξουσία και συμμετείχε σε κάθε πτυχή της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας τόσο στο Ναύπλιο όσο και στην Αθήνα και υποστήριζε τον Βενιζέλο σε μια περίοδο, που οι βενιζελικοί πολιτικοί σχηματισμοί δεν τύχχαναν τόσο ισχυρής επιρροής στην περιοχή της Πελοποννήσου, η οποία ήταν «οχυρό του αντιβενιζελισμού».¹¹ Με τη δημοσιογραφική του δε ιδιότητα και την έκδοση της εφημ. *Δαναΐς*, λειτουργούσε σαν ισχυρό ενημερωτικό και πολιτικό αντίβαρο απέναντι σε ένα φιλοβασιλικό προσδιορισμένο τοπίο, όσον αφορά τον τοπικό Τύπο.

Η στάση του επίσης συνάδει και είναι ενδεικτική του γεγονότος πως στις εκλογές της 11^{ης} Μαρτίου του 1912, το Κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε με συντριπτική πλειοψηφία. Αν και η ακτινοβολία των «παλαιών κομμάτων», είχε περιοριστεί κυρίως στην Πελοπόννησο και τα Επάνθησα,¹² όμως, οι βενιζελικοί φαίνεται να κερδίζουν έδαφος και εκεί, καθώς υπήρχε διάχυτη η πεποίθηση πως οι Φιλελεύθεροι θα κατάφερναν να αντιμετωπίσουν τα κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα της εποχής. Αυτό διαφαίνεται και στο Ναύπλιο καθώς *το δημιουργηθέν τότε καθ'άπασαν την Ελληνίδα,*

7 Εφημ. *Δαναΐς*, 19/3/1912, φ. 27.

8 «*Δαναΐς*» Μηνιαία επιθεώρησης πολιτική και οικονομολογική του Νομού Αργολίδοκορινθίας. Ίδρυτής, εκδότης και διευθυντής ο νομικός Δημοσθένης Δ. Δεσμίνης, τμηματάρχης της Τράπεζας της Ελλάδος. Η εφημ. *Δαναΐς* εκδίδονταν στην Αθήνα για τέσσερα χρόνια (1910 -1914,) και ήταν φιλοβενιζελική. Βλέπε, Κουμαδωράκης, Οδ. (2007), *Άργος το πορτοφύλιο*. Άργος: εκδόσεις Εκ Προοιμίου, σ. 146-148· Δρούλια, Α. & Κουτσοπάναγου, Γ. (επιμ.), (2008), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος Α'.* Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, σ. 459-460

9 Εφημ. *Παρίς* και *Καιρός* 7/3/1912 (Αποκόμματα) στο αρχείο Δημοσθένη Δεσμίνη (Γ.Α.Κ. Αργολίδας, Α.Β.Ε.: 335 Α.Ε.Ε.: ΣΥΛΛ.51.1/Β.4.1)

10 Εφημ. *Δαναΐς*, 16/8/1910, φ. 6.

11 Λεονταρίτης, Γ. (1978), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα: Εξάντας, σ. 153.

12 Νικολακόπουλος, Η., «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), (2003), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Η εθνική ολοκλήρωση (1909-1922). Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, τόμος 6*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 31-40 (34).

λόγω του ανορθωτικού έργου του Βενιζέλου, ρεύμα, υπό το οποίο υπέκνυαν και αύται οι ακροπόλεις των παλαιών κομμάτων εις τας διαφόρους επαρχίας. Ο Θ. Δημόπουλος, ζώντας τότε, καταγράφει στην «Ιστορία του Ναυπλίου» ότι, πριν το διχασμό, αρκετοί έμποροι, επιστήμονες, επαγγελματίες και εργάτες είχαν προσχωρήσει στο κόμμα των Φιλελευθέρων, αντιδρώντας στην *φαιδοκρατική διοίκηση των παλαιών κομμάτων* ενώ, όσοι είχαν αποστρατευθεί, μετά το τέλος των δύο βαλκανικών πολέμων, ήταν πολιτικά προσκείμενοι στο κόμμα Φαρμακόπουλου¹³ και στον βασιλιά.¹⁴

Εν έτει 1915: «Αντιαρχική πράξη γέννησης» Εθνικού Διχασμού

Ο διχασμός που ελλόχευε κατά την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με κρίσιμο διακύβευμα τη συνέχιση ή όχι της διαδικασίας εθνικής ολοκλήρωσης, εμφανίστηκε πρώτα ως κυβερνητική κρίση και μορφοποιήθηκε σε οξύτατη ανοικτή πολιτική σύγκρουση το Φεβρουάριο του 1915, όταν ο Βενιζέλος παραιτήθηκε μπροστά στη άρνηση του Κων/νου να συγκατανεύσει για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις επιχειρήσεις της Entente στην Καλλίπολη, οπότε και προκηρύχθηκαν εκλογές για την 31^η Μαΐου 1915.¹⁵

Η εφημ. *Πατρίς*¹⁶ του Πύργου ονομάζοντας τον Βενιζέλο *Μεσσιάν* ή «*Αστέραν*» της *Ιδης*,¹⁷ μας πληροφορεί πως παντού στην Ηλεία ακούγεται το όνομα του είτε υμνώντας τον οι ευκατάστατοι, είτε τραγουδώντας τον όλη η εργατιά. Η εφημερίδα παραθέτει το διακύβευμα των εκλογών, που δεν είναι Βασιλιάς ή Βενιζέλος αλλά παλαιοκομματισμός και προεπαναστατική φαιδοκρατία σε αντίθεση με το νέο καθεστώς της βενιζελικής ανόρθωσης. Με τους εύγλωπτους τίτλους «Μεταξύ ποίων θα διαλέξει ο λαός;»¹⁸ ή «Τι θα εκλέξει ο λαός. Το Παρελθόν ή το Παρόν;»¹⁹ δημιουργούνται διχαστικά δίπολα και συμβολοποιούνται έννοιες και όροι όπως, φως - σκοτάδι, ευνομία - ανομία, προσασία - τραμπουκισμός, αποκατάσταση της Ελληνικής φυλής και του μεγαλείου του Έθνους - εγκατάλειψη των Εθνικών ιδεωδών και απομόνωση της Ελλάδας.

13 Θεόδωρος Κ. Φαρμακόπουλος (1861-1918): Ιατρός. Διαδέχθηκε τον αδελφό του Γεώργιο Φαρμακόπουλο στην αρχηγία του Δηλιγιαννικού κόμματος στο Ναύπλιο για μια εικοσαετία περίπου, όντας αντιπρόεδρος του Θ. Δηλιγιάννη. Εκλέχθηκε βουλευτής το 1902, 1905, 1906, 1915 και 1916. Το 1902 διετέλεσε Υπουργός Παιδείας. Το 1903, διετέλεσε Υπουργός στην κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη, επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Βλέπε, Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 393 και ΦΕΚ Α' 141/1903 [<http://www.et.gr> (30/6/2015)]

14 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 450.

15 Βλέπε, Η. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 34 και Ι.Ε.Ε., ό.π., 18-19.

16 «*Πατρίς*» Καθημερινή ανεξάρτητη εφημερίδα του Πύργου Ηλείας. Έτος ίδρυσης 1902. Διευθυντής ήταν ο Λεωνίδας Δ. Βαρουξής. Το 1915 ήταν απόλυτα βενιζελική αλλά στο φ. 5847, στις 9/11/1916 αλλάζει ιδεολογική γραμμή, όπως και οι κάτοικοι του Πύργου - που ήταν ακρόπολη του Βενιζελισμού - και κατηγορώντας το Βενιζέλο ότι διαίρεσε τον ελληνισμό και συμμαχούσε με ξένες δυνάμεις, που ήταν εναντίον της Ελλάδας, δηλώνει πίστη και αφοσίωση στον βασιλιά Κων/νο μαζί με όλους τους επώνυμα συνυπογράφοντες Πυργίους και ταυτόχρονα διαβάσουμε πως παρόμοιο τηλεγράφημα πίστης προς το βασιλέα έχει σταλεί και από την Αρματιά με 500 υπογράφαντες. Βλέπε, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Γ', ό.π., σ. 471-472.

17 Εφημ. *Πατρίς* 29/5/15, φ. 5387b. Ονομάζεται έτσι γιατί το διακριτικό σημείο του Βενιζελικού συνδυασμού στην Ηλεία ήταν το «Άστρον» και συνδέεται στο ομώνυμο άρθρο ο Βενιζέλος με την Ορθοδοξία και το Χριστιανισμό, δημιουργώντας την εντύπωση πως στο πρόσωπο του Βενιζέλου εκπληρώνονται μεσσιανικές προφητείες και δημιουργούνται θέωθεν οι συνθήκες για ευόδωση του Μεγαλοϊδεασμού και πραγματοποίηση της εθνικής αποκατάστασης της ελληνικής φυλής. Το ανάλογο θα δούμε να συμβαίνει και με το πρόσωπο του Κων/νου από τους οπαδούς του.

18 Ό.π., 20/5/15, φ. 5378b.

19 Ό.π., 28/5/15, φ. 5386b.

Στην Πάτρα την παραμονή των εκλογών σύμφωνα με την εφημ. *Νεολόγος Πατρών*²⁰ (31/5/1915, φ. 7396) γίνεται μεγαλειώδης προεκλογική συγκέντρωση των Φιλελευθέρων, όπου οι δύο υποψήφιοι κ.κ. Μιχαλακόπουλος και Βουρλούμης μιλούν για την κρίσιμότερη περίοδο του εθνικού βίου της χώρας, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν σε μια ιστορική καμπή, και καλούν τους ψηφοφόρους να πάρουν αποφάσεις σημαντικές για την πορεία της ίδιας της χώρας, έχοντας υπόψη τους εθνικούς θριάμβους των Βαλκανικών πολέμων. Τους καλούν επίσης να ασπαστούν τις νέες πολιτικές αντιλήψεις²¹ και να *πατάξουν το παλαιόν*, ως συνώνυμο της *κακοδιοικήσεως* και της *συνναγληγής*. Αναφέρονται στις δύο πολιτικές κατευθύνσεις που ανοίγονται: αυτή που χάραζε ο Βενιζέλος και αφορά *στα μεγάλα τομήματα, δια μέσον των οποίων δημιουργούνται τα έθνη* και αυτή που υπαγορεύει τη *διατήρηση των κεκτημένων* και στην οποία τρέπονται οι *διστακτικοί και άτολμοι*. Τέλος, αντικρούουν ως ανυπόστατες τις κατηγορίες περί αντιδυναστικότητας και προδοσίας του Βενιζέλου και - ενώ οι λόγοι τους είναι κατά βάση πολωτικοί - καλούν τους ψηφοφόρους να ζητωκραυγάσουν τόσο υπέρ του Βενιζέλου όσο και υπέρ του Βασιλιά.

Σ' αυτή την εκλογική αναμέτρηση του 1915 η κατάσταση μοιάζει να είναι διαζώντως τεταμένη.²² Οι δυο πλευρές είχαν αντιληφθεί διαφορετικά τη βαθύτερη σημασία και την πιθανή έκβαση της παγκόσμιας αυτής διαμάχης²³ κάτι που αποτυπώνονταν στον Τύπο. Οι αντιβενιζελικοί στήριζαν το βασιλιά και την λογική των κεκτημένων μέσω της ουδετερότητας που προωθούσε όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική. Χρησιμοποιήθηκε η διαμάχη του Βασιλιά - Βενιζέλου από τους βασιλικούς στον προεκλογικό τους αγώνα κατηγορώντας τους βενιζελικούς ως φιλοπόλεμους που έθεταν το κράτος σε κίνδυνο ξεπουλώντας το στους ξένους.²⁴

Τελικά, στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και επαναβεβαιώθηκε η κυριαρχία του Βενιζέλου στο πολιτικό πεδίο. Από το Κρανίδι Ερμιονίδας, βουλευτής με το κόμμα των Φιλελευθέρων εκλέγεται ο Εμμ. Ρεπουλνς,²⁵ που θα διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στην ιστορία του

20 «*Νεολόγος Πατρών*» Πρόκειται για ημερήσια, πρωινή πολιτική εφημερίδα την οποία εξέδιδε στην Πάτρα ο Ιωάννης Π. Παπανδρόπουλος από τις 15 Αυγούστου 1894. Αποτελούσε μία από τις πιο σημαντικές επαρχιακές εφημερίδες της εποχής, τη σημαντικότερη ίσως καθημερινή εφημερίδα (μαζί με την Πελοπόννησο) του Πατράϊκου Τύπου. Αδέσμευτη αρχικά, αντιμετώπισε επιφυλακτικά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, όταν μπήκε στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, αλλά κατόπιν τον υποστήριξε και αυτόν και το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Βλέπε, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 302-303.

21 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 31/5/1915, φ. 7396. Το άρθρο με τίτλο «Εκλογική καινοτομία», είναι ενδεικτικό των νέων ιδεών που κομίζει το κόμμα των Φιλελευθέρων καθώς αναφέρει πως, και στην Πάτρα και στην Ηλεία, κατάρτησαν την συνηθισμένη τροφοδοσία των εκλογών στους αγροτικούς δήμους θέλοντας να εκριζώσουν σιγά σιγά όλες τις κακές συνήθειες του παρελθόντος και να διαπαιδαγωγήσουν το εκλογικό σώμα ώστε να αντιληφθεί τη σημαντικότητα της ψήφου του και να μην την ανταλλάσσει με πινάκιον φακής.

22 Σύμφωνα με την εφημ. *Πατρίς*, 28/5/15, φ. 5386b, στέλνονται ανώνυμα απειλητικά γράμματα στους υποστηρικτές του Βενιζέλου ενώ καταγράφονται (*Πατρίς*, 20/5/15, φ.5378b), σκαδαλώδεις ενέργειες όπως διαγραφή βενιζελικών ψηφοφόρων από τους εκλογικούς καταλόγους σε Γαστούνη και Αμαλιάδα.

23 Σβολόπουλος, Κ. (1994), *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*. Αθήνα, σ. 111.

24 Εφημ. *Πατρίς*, 20/5/15, φ. 5378.

25 Εμμανουήλ Ρέπουλνς (1863- 1924). Δημοσιογράφος (στην *Καθημερινή* του Λάμπρου και αρχισυντάκτης της εφημ. *Ακρόπολις* μαζί με τον Βλάση Γαβριλίδη) και βουλευτής. Έγινε υπαρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Χρημάτισε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών, Γενικός διοικητής Μακεδονίας, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, υπουργός Εσωτερικών και υπουργός Οικονομικών το 1915. Βλέπε, Σιτάνη, Α., Καμιζής, Α. (2001), *Εμμανουήλ Ρέπουλνς, «Κείμενα» (Επιστολές - Άρθρα - Ομιλίες)*. Εκδ. Δήμου Κρανιδίου, σ. 11-15

βενιζελικού κόμματος αφού θα αναδειχθεί – as mas επιτραπεί η έκφραση – στο alter ego του Βενιζέλου, καθώς η συμβολή του στο μεταρρυθμιστικό έργο της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων υπήρξε αποφασιστική. Όλα τα νομοσχέδια που έγιναν νόμοι του κράτους, έχουν τη δική του σφραγίδα.

Μια καταγεγραμμένη μαρτυρία για την πολιτική - ιδεολογική «κατανομή» των κατοίκων του Ναυπλίου κατά την έκρηξη και εξέλιξη του διχασμού διαβάζουμε στην *Ιστορία του Ναυπλίου* του Θ. Δημόπουλου²⁶ από τον ίδιο, που ζώντας τότε, καταγράφει ότι δημιουργήθηκαν δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις: οι φιλοβασιλικοί, οι οποίοι δήλωναν πίστη στον Κων/νο και αποκαλούσαν «προδότες» τους αντιπάλους και πλειοψηφούσαν έναντι των φιλοβενιζελικών, που με τη σειρά τους αποκαλούσαν «γερμανόφιλους». Έτσι σύμφωνα με τον Θ. Δημόπουλο *ο διχασμός ούτος εισεχώρησε μέχρι και αυτών των οικογενειών και έβλεπε τι τον μέν υιόν, δρώντα «επίστρατον» να ψάξει εις τας οδούς «ο βασιλιάς μας πάηι θα ζώσει το σπαθί / να σφάζει αγγλιγάβηλους και βενιζελικούς μαζί», τον δε πατέρα υβρίζοντα τον υιόν και δικαιολογούντα τα εις βάρος της Εβλήδας πιεστικά των συμμάχων μέτρα.*

Η προπαγάνδα, έκανε την εμφάνισή της ως μέθοδος άμα τη γενέσει του Διχασμού και στα δύο πολιτικά στρατόπεδα, με το φιλοβασιλικό τύπο όμως να υποστηρίζεται οικονομικά από τη Γερμανία.²⁷ Λίγο καιρό μετά τις εκλογές του 1915, σύμφωνα με άρθρο της εφημ. *Πελοποννήσος*²⁸ (9/7/1915 φ.8407), η εφημ. *Πατρίς* αποκάλυψε ότι ο Γερμανός Βαρώνος Σενκ (Schenck zu Schweinsberg) που υπηρετούσε ως διπλωμάτης στην πρεσβεία, αλλά ήταν πράκτορας της Γερμανικής υπηρεσίας προπαγάνδας και πληροφοριών, για να προωθήσει τη γερμανική προπαγάνδα υπέρ του Κωνσταντίνου, επιχείρησε να εξαγοράσει βενιζελικές εφημερίδες, κάνοντας μάλιστα αναφορά σε μια επαρχιακή εφημερίδα της *Νέας Εβλήδας*, η οποία δημοσίευσε προς τον Σεγκ επιστολή του διευθυντή. Εξαιτίας όμως του δημοσιεύματος της εφημ. *Πατρίδος*, η εφημ. *Πελοποννήσος* στο ίδιο φύλλο περιγράφει την αγανάκτηση των διευθυντών των πατρινών εφημερίδων και την απόφασή τους να ζητήσουν τεκμήρια κατηγορίας από την εφημ. *Πατρίς*. Σε ερώτηση της Πελοποννήσου σχετική με το θέμα στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, κ. Αθ. Ευταξία, εκείνος απάντησε ότι *δεν πρέπει να εξεταστεί μονομερώς μόνον το ζήτημα* και σκιαγράφησε εξ απαλών ονύχων όλο το τοπίο της εξαγοράς και της διαπλοκής που φημιολογούνταν ένθεν – κακείθεν. Αποδέχθηκε λοιπόν την ύπαρξη καταγγελιών δωροδοκίας του Τύπου από τη Γερμανική Πρεσβεία συμπεριλαμβανο-

26 Ο.π., σ. 450.

27 Ίσως γι' αυτό η νίκη των Φιλελευθέρων μπορεί να ερμηνευθεί ως έκφραση και ετυμολογία της ελεύθερης βούλησης ενός λαού παρά τον γερμανικό πακτωλό που έρρεε κατά προτίμηση στα ταμεία ορισμένων ελληνικών εφημερίδων. Βλέπε, Ενεπεκίδης, Π. (1962), *Η δόξα και ο διχασμός*, Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης, 1908-1918», Εκδ. Μπίρν, Αθήνα, σ. 301.

28 «*Πελοποννήσος Πατρών*» Εφημερίδα του Νομού Αχαΐας με αντιβενιζελικό προσανατολισμό. Κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 10 Ιουλίου 1886. Ιδρυτής της ήταν ο Διονύσιος Βασιλειάδης. Από το 1915 μέχρι το 1917 τη διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβε ο Χαράλαμπος Φραγκόπουλος, αδελφός του εκδότη Δ. Βασιλειάδη. Το 1917 η εφημερίδα εξαναγκάστηκε σε παύση. Το φύλλο της 9^{ης} Ιουνίου 1917 ήταν το τελευταίο της πρώτης περιόδου της Πελοποννήσου. Ωστόσο, την επόμενη κιόλας μέρα 10/9/1917, κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της εφημ. *Τηλέγραφος*, που αποτέλεσε τη συνέχειά της. Ως ιδιοκτήτης του *Τηλέγραφου* αναγραφόταν ο Νικόλαος Φραγκόπουλος, αδελφός του Χαράλαμπου και του Διονυσίου. Και ο *Τηλέγραφος* παύτηκε, στις 3 Νοεμβρίου 1923, ως αντιβενιζελική εφημερίδα, συνέχισε όμως την έκδοσή του με τον προσωρινό τίτλο *Εωθινός Κήρυξ*. Το άρθρο δημοσιεύτηκε στις 9/7/1915, φ. 8407. Βλέπε, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 488-489· Ιστοσελίδα της εφημ. *Πελοποννήσος* [<http://www.pelop.gr> (30/6/2015)].

μένου στον ιστό της εξαγοράς και το Θέατρο, αλλά τονίζει επίσης πως υπάρχουν και για τη βενιζελική παράταξη *ποητοί ψίθυροι καταστάσαντες εντονότεροι από των εκλογών και εντεύθεν*. Αυτοί αφορούσαν αφενώς σε ποσά χιλιάδων δραχμών που στάλθηκαν τις παραμονές των εκλογών του 1915 από βενιζελικούς, μέσω της Εθνικής τράπεζας, σε πολλούς νομούς της Μακεδονίας και της Κρήτης και αφετέρου σε χρήματα που είχαν αποσταλεί στο Βενιζέλο από το εξωτερικό. Συνιστά λοιπόν έλεγχο της κίνησης του τραπεζικού λογαριασμού του Βενιζέλου για να φωτιστεί η αλήθεια. Από την άλλη ο κ. Γ. Πωπ, εκδότης της εφημ. *Αθήναι* αποστεί στο δημοσίευμα της *Πατρίδος* και φρονεί ότι οι *Γερμανόφιλοι εν Ερζλάδι είναι εξ αισθήματος και ενδιαφέροντος τοιούτοι όπως και οι Γαλλόφιλοι*.

Λόγω ασθένειας του βασιλιά, η ορκωμοσία της νέας Κυβέρνησης έγινε τον Αύγουστο του 1915. Ακριβώς τότε η Βουλγαρία κηρύσσει επιστράτευση προκειμένου να βγει στον πόλεμο και το ίδιο πράττει και ο Βενιζέλος κηρύσσοντας τη γενική επιστράτευση του 1915. Στο Ναύπλιο το *κακί ηθιμωρεί παντού*,²⁹ ενώ στην Πάτρα *η προσέξουσιν των επιστράτων γίνεται με προθυμίαν και ενθουσιασμόν, μετατρέποντας την αιχμή πρωτεύουσα σε σωστόν στρατόπεδον*. Άμεση συνέπεια της επιστράτευσης αποτελεί η επίταξη ατμόπλοιων, κάρων, ζώων και τροφίμων για τις ανάγκες του στρατού. Ταυτόχρονα επιτάσσονται οι τηλεφωνικές γραμμές και επιβάλλεται λογοκρισία *επί των εξ Αθηνών μεταβιβαζόμενων ειδήσεων*,³⁰ οι οποίες για λόγους ασφάλειας θα διαβιβάζονταν τηλεγραφικά και λογοκριμένες από το Υπουργείο, ενώ οι ιδιωτικές συνδιαλέξεις θα γίνονταν παρουσία του τηλεφωνικού υπαλλήλου, ο οποίος και θα τις μεταβίβαζε.

Όλα τα παραπάνω δυσχεραίνουν τις βιοτικές συνθήκες του πληθυσμού και εντείνουν την υπάρχουσα επιβάρυνση των λαϊκών στρωμάτων.³¹ Στην Αργολίδα σύμφωνα με την εφημ. *Ανατολή* ήδη διαφαίνονται προβλήματα χαμηλής παραγωγής, ποιότητας και ακρίβειας γεωργικών προϊόντων.³² Την ίδια στιγμή οι σύμμαχοι είχαν ανυψηθεί την ανάγκη αποκλεισμού της Μεσογείου, όπως διαβάζουμε στην εφημ. *Νεολόγος Πατρών*,³³ σε ανταπόκρισή της με το εξωτερικό και καταγράφονται περιπολίες συμμαχικών πλοίων στις ακτές της Πελοποννήσου.³⁴ Η πολιτική σύγκρουση οξύνεται και οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1915 επιβεβαιώνουν το βαθύ πολιτικό ρήγμα.

Εν έτει 1916: «Οι Ηρακλείς τον Στέματος»³⁵ και πολεμικές τελετουργίες

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο μπορεί να εξηγηθεί και η εμφάνιση ενός κινήματος - οργάνωσης από όσους αποστρατεύτηκαν τον Ιούνιο του 1916 κάτω από την Συμμαχική πίεση, και επέστρεφαν στον τόπο καταγωγής τους. Ένα τέτοιο πολιτικό κίνημα - οργάνωση και μάλιστα μαζικό ήταν αυτή των Επιστράτων, και αποτέλεσε το γνήσιο

29 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 445.

30 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 12/9/1915, φ. 7489 και *Νεολόγος*, 14/9/1915, φ. 7491

31 Ό.π., 19/1/1915, φ. 7267. Το άρθρο με τίτλο «Κραυγήν δια τον άρτον», μας πληροφορεί για παλ-
λαϊκό συλλαλητήριο με λάβαρα και μαύρες σημαίες, που πραγματοποιήθηκε από τη Λαϊκή Επιτροπή των
Επαγγελματικών τάξεων και τους Εργατικούς Συνδέσμους για την υψηλή τιμή πώλησης του ψωμιού και
τη νόθευσή του, καταγγέλλοντας την εκμετάλλευση και την υψηλή φορολογία στο αλεύρι, με αποτέλεσμα
την πείνα του λαού.

32 Εφημ. *Ανατολή*, 19/7/1915, φ. 5.

33 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 29/3/1915, φ. 7333.

34 Εφημ. *Πατρίς*, 8/8/1915, φ. 5448: *Γαλλικόν υποβρύχιον εν Κατακόβω*.

35 Κοιζιάς, Αλ. (1974), *Τα φοβερά ντοκουμέντα. Ο εθνικός διχασμός. Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*. Αθήνα:
Φυτράκης, σ. 46.

«τέκνον» του Εθνικού Διχασμού. Η γένεση των συλλόγων επιστράτων επί της ουσίας επικύρωνε το μετασχηματισμό του Διχασμού από αντιπαράθεση στρατιωτικών και πολιτικών ελίτ και σε λαϊκή, μαζική σύγκρουση.³⁶

Στην Πελοπόννησο, δημιουργήθηκαν μετά την αποστράτευση αρκετοί Σύνδεσμοι Επιστράτων: Αιγίου,³⁷ Πάτρας,³⁸ Αχαΐας,³⁹ Λανθίου (Ηλεία),⁴⁰ Λεχαιών,⁴¹ Πύργου,⁴² Αμαλιάδας,⁴³ Καλαμάτας⁴⁴ κ.α. Στην Αργολίδα, εντοπίζονται πέντε Σύνδεσμοι Επιστράτων: Ναυπλίου, Ασίνης,⁴⁵ Άργους,⁴⁶ Καρυάς⁴⁷ και Κάτω Μπέλεσι⁴⁸ (σημερινή Λυρκεία, που ανήκει στο Δήμο Άργους-Μυκηνών).

Στο Ναύπλιο, εξαιτίας ακριβώς της ύπαρξης στρατού εντοπίζονται πολύ νωρίτερα επιστρατικές ενώσεις.⁴⁹ Οι επίστρατοι του Ναυπλίου μετά την κήρυξη της γενικής αποστράτευσης και ακολουθώντας τη γενική γραμμή του Πανελληνίου Συνδέσμου Επιστράτων συγκεντρώθηκαν σε γενική συνέλευση στις 31 Ιουλίου 1916 και συγκρότησαν τον «Σύλλογο Επιστράτων Ναυπλίου», έκαναν εκλογές και εξέλεξαν διοικητική επιτροπή αποτελούμενη από: Νικ. Π. Ιατρίδη (δικηγόρο), Πραξιτέλν Μουτζουρίδη (δικηγόρο),⁵⁰ Γ. Π. Μηναίο (γιατρό), Αντρέα Χαρμαντά (δικηγόρο) και Δημ. Καρώνη (οινοπνευματοποιοί). Ήταν περίπου 400 και διέθεταν αποθηκευμένα όπλα στο

36 Βλέπε, Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., ό.π., σ. 98-101· Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (2008), «Ένας φασισμός προδρομικός αλλά ατελής», στο *Εφενθέριος Βενιζέλος 1864-1936*. Αθήνα: Ιστορικά - Ελευθεροτυπία, σ. 103-110.

37 Εφημ. *Νεοήθλος Πατρών* 20/6/1916, φ. 169.

38 Ό.π., Η πρώτη συνέλευση των επιστράτων της Πάτρας, οι οποίοι αριθμούσαν 1.400 μέλη πραγματοποιήθηκε στις 19/6/1916 στην αίθουσα της Λέσχης Μαράτου, η οποία έγινε Λέσχη Επιστράτων. Η είσοδος στην αίθουσα επιτρέπονταν μόνο στα μέλη, τα οποία είχαν ο καθένας το προσωπικό του εισιτήριο. Μέσα από την ομιλία του προέδρου της διοικητικής επιτροπής Σπύρου Λεονάρδου (δικηγόρος) υποστηρίζεται πως η συνένωση των Επιστράτων σε Σύνδεσμο έγινε αυθόρμητα, έχοντας επίγνωση ότι δεν ολοκληρώθηκε το έργο τους, δηλ. η προστασία της πατρίδας, αφού μαίνονταν ο Ευρωπαϊκός πόλεμος. Κατόπιν αναφέρεται στο σκοπό της σύστασης του Συλλόγου, ο οποίος ήταν τριπλός: η άργυπνος παρακολούθηση των Εθνικών πραγμάτων, η ανταλλαγή γνώμων επί τούτων και η λήψη αποφάσεων προς απόκρουση τυχόν κινδύνου της Πατρίδας. Παράλληλα τονίστηκε πως η ταυτότητα του Συνδέσμου δεν είναι κομματική αλλά μόνο ιδεαλιστική με αισθήματα αφιερωμένα στον Βασιλέα και την Πατρίδα. Κατόπιν αποστέλλεται «δύλωσις πίστης» στον βασιλιά, καταρτίζεται προσωρινή (καθώς αναμένονταν οι επίστρατοι από τη Μακεδονία) 12μελής επιτροπή και ενημερώνεται η αστυνομία για το καταστατικό του Συνδέσμου.

39 Εφημ. *Νεοήθλος Πατρών*, 11/7/1916, φ. 190. Οι επίστρατοι Αχαΐας, εκλέγουν 11μελή επιτροπή και αποφασίζουν την εξάρτησή από το Σύνδεσμο επιστράτων Πατρών.

40 Ό.π., Η 18μελής επιτροπή επίστρατων Λανθίου, σε τηλεγράφημα προς τον βασιλιά, τον παρομοιάζει με το ξανθό βασιλόπουλο των θρύλων του Ελληνισμού.

41 Εφημ. *Νεοήθλος Πατρών*, 21/11/1916, φ. 322.

42 Ό.π., 28/11/1916, φ. 329.

43 Ό.π., 26/11/1916, φ. 327.

44 Εφημ. *Σημαία Καθαμών*, 16/12/1916, φ. 985.

45 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 31/7/1916, φ. 135.

46 Ό.π., 24/7/1916, φ. 134 και *Ανόρθωσις*, 28/8/1916, φ. 139.

47 Ό.π., 21/8/1916, φ. 138.

48 Ό.π.

49 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 10/7/1916, φ. 132.

50 Πραξιτέλνς Μουτζουρίδης (1887- 1964). Δικηγόρος, δημοσιογράφος και πολιτικός. Το 1909 εξέδωσε την εφημερίδα «Αργολικόν», το 1916 την εφημερίδα «Ανεξαρτησία», σύμφωνα με πληροφορία της εφημ. *Ανόρθωσις*, (10/7/1916, φ. 132), και το 1920 την εφημερίδα «Αντιπολίτευσις». Ήταν δ/ντης σύνταξης στην τοπική εφημερίδα Σύνταγμα, αρθρογράφουσε στην εφημ. *Ανόρθωσις*, όπως και σε αθηναϊκές εφημερίδες. Λόγω της αναμिक्षής του στις οργανώσεις των επιστράτων το 1915 - 1917, φυλακίστηκε και εξορίστηκε. [<https://www.sansimera.gr/biographies/617> - <https://argolikivivliothiki.gr/> (30/7/2015)]

Αχλαδόκαμπο για όταν χρειαζόταν, όπως θα δούμε στα ναυπλιακά Νοεμβριανά. Τόπος συναθροίσεων ήταν το Δημοτικό Παρθεναγωγείο Ναυπλίου.⁵¹ Από την αποτύπωση της δράσης τους στις εφημερίδες *Ανόρθωσις*, και *Σύνταγμα*, τα έτη 1916-1917, δεν προκύπτουν αιματηρά επεισόδια, όπως σε άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Η ορμητικότητα, η μαζικότητα αλλά και το λαϊκό έρρισμα ως χαρακτηριστικά της ταυτότητας του κινήματος περιγράφονται γλαφυρά στην εφημ. *Ανόρθωσις*⁵² από τον αρθρογράφο Πραξ. Μουτζουρίδη, ο οποίος αναφέρεται στη θέση του ελληνικού λαού, που στην παρούσα περίπτωση, όπου δοκιμάζεται η ζωτικότητα και η ορμή του, έναντι του Βενιζέλου πρέπει να αναδειχθεί σε χείμαρρο, που θα συμπαρασύρει τα πάντα χωρίς αναμονές και μετριοπάθειες, διαφορετικά θα παραμείνει στο σκοτάδι χωρίς να γνωρίζει τη δύναμή του, με τους επίστρατους να αποτελούν τις πηγές αυτού του χειμάρρου, *την ελάχιστην ορμήν ποσάνθησαν εν τη Πρωτενούση τρέμοντας, αυτοί που αποπειράθηκαν να αναμετρηθούν μαζί τους*. Επιπλέον στο ίδιο φύλλο, αφορμώμενος από την απαίτηση των Συμμαχικών Δυνάμεων να διαλυθούν οι επιστρατικοί σύνδεσμοι (κάτι το οποίο σημαίνει καταπάτηση του Συντάγματος) ορίζει το ρόλο των επιστράτων λέγοντας πως θα υψώνονται τιμωροί σε κάθε ανομία, αφού και *αι Αστυνομίαι και αι Εισαγγελίαι* και κάθε άλλη αρχή *ξεκουρεθιάστηκαν παρ' αυτών*, εννοώντας τους βενιζελικούς.

Η επίσημη δραστηριότητα των Επιστράτων αφιερώθηκε αρχικά σε δοξολογίες, όπως για τη διάσωση του Κωνσταντίνου από την πυρκαγιά στο Τατόι.⁵³ Η πυρκαγιά, στις 30/6/1916, έδωσε την καταλληλότερη ευκαιρία για μια εκρηκτική εκδήλωση και τη μεθοδική εκμετάλλευση των λαϊκών συναισθημάτων καθώς προβλήθηκε ανενδοίαστα η θρησκευτική εικόνα τού μάρτυρα.⁵⁴

Λειτουργούσαν με τις συνηθισμένες επιστρατικές «πρακτικές»:

α) Οι ναυπλιείς επίστρατοι αρκούσαν σε συχνότερες διαδηλώσεις και ζωτοκραυγές υπέρ του άνακτα, και στην συμμετοχή και διοργάνωση εορτασμού διαφόρων εορταστικών τελετών (εθνικών επετείων, γιορτών και γενεθλίων της βασιλικής οικογένειας και μνημοσύνων)⁵⁵ στις οποίες η αναφορά σε ένα ένδοξο απώτερο και πρόσφατο ιστορικό παρελθόν έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο καθιστώντας τις τελικά οργανωμένες τελετές εορτασμού της εθνικής ταυτότητας. Οι εορτασμοί αυτοί αποτελούσαν τελετές μνήμης, οι οποίες όντας κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες, καθώς αφορούν τον συντονισμό της ατομικής και συλλογικής μνήμης αλλά και επινοημένες παραδόσεις, χρωματίζονταν με ιδιαίτερο νόημα στην πολιτική συγκυρία του Εθνικού Διχασμού τόσο ως θέαμα και τελετουργικό, στον κοινωνικό τους ρόλο, όσο και ως ρητορική των ιδεολογικών διακυβευμάτων του Διχασμού και της επίσημης βασιλικής και άρα εθνι-

51 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 4/9/1916, φ.140.

52 Ό.π., 28/8/1916, φ. 139. «Χαρακτηρισμοί».

53 Ό.π., 10/7/1916, φ. 132. Οι επίστρατοι Ναυπλίου στέλνουν συγχαρητήριο τηλεγράφημα για τη διάσωση του βασιλιά από την πυρκαγιά του Τατοΐου δηλώνοντας την υπακοή και λατρεία προς το πρόσωπό του, ενώ πληροφορούμαστε πως ένα από τα θύματα της πυρκαγιάς υπήρξε και ο Απόλλων Μαρτάκης, χημικός, γιος του νομορχανικού Αργολίδας για τον οποίο και τους συντρόφους του επιστράτους θα κτιστεί αναθηματική πλάκα.

54 Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1996), *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι τον 1916*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 63-64.

55 *Ανόρθωσις*, 18/9/1916, φ. 142, «Εορτή Αγίας Σοφίας»· *Ανόρθωσις*, 23/10/1916, φ. 147, «Μνημόσυνο στους νεκρούς της Κατερίνης»· *Ανόρθωσις*, 26/11/1916, φ. 152, «Η 94^η Επέτειος Αλώσεως του Παλαμνιδίου»· *Ανόρθωσις*, 3/9/1917, φ. 201, «Γιορτή διαδόχου Αλεξάνδρου»· *Ανόρθωσις*, 24/7/1916, φ. 134, «Επί τοις Γενεθλίοις σου»· *Ανόρθωσις*, 21/5/1917, φ. 187, «Επί τη εορτή του Κων/νου μας»· *Περιοδική Πρωτοβουλία*, 29/5/1917, φ. 9073, «Μνημόσυνο Κων/νου Παλαιολόγου».

κής ιδεολογίας. Μέσω της επιτέλεσης, της επανάληψης και της προβολής τους στον Τύπο απέβλεπαν στο να επιβάλλουν στο κοινωνικό σύνολο αξίες και πρότυπα μέσα από ένα ρομαντικό «εθνικισμό συμβόλων» με αναφορές στο παρελθόν (Πόλη, μαρμαρωμένος βασιλιάς κ.ο.κ.), που οισιτρπλατούσε την υπό διαμόρφωση «κωνσταντινική» πολιτική οικογένεια, τον ουσιαστικό ηγέτη της και τους οπαδούς του. Στο βαθμό που ήταν δυνατό, χρησιμοποιούσαν την ιστορία ως νομιμοποιητικό παράγοντα ενεργειών και «συγκολλητική» ουσία για τη συνοχή των κοινωνικών ομάδων.⁵⁶

β) σε δημοσιεύσεις άρθρων στις τοπικές εφημερίδες με δραματικούς, προσωποποιημένους, πικρούς, βερμπλιστικούς ή αρχαιοπρεπείς τίτλους όπως: «*Κάθε γνήσιος έλληνας προσωπικός εχθρός του Βενιζέλου*», «*Η ιστορία θα τους σιγματίσει*», «*Το δίκαιο θριαμβεύει*», «*Καισαρισμοί Ηροστράτου*», «*Εύγε Ελληνική Λαέ*», «*Η Εθνική Πορεία*», «*Γαία μυχθήτω πυρί*» κ.α., όπου αποτυπώνεται το βενιζελικό μένος, η δογματική προσήλωση στο πρόσωπο του Κων/νου, ο αναβενιζελικός λαϊκισμός και το αμετάκλητο χάσμα μεταξύ των δύο στρατοπέδων. Επιχειρείται με την δημοσιογραφική και όχι μόνο, τρομοκρατία ο ψυχολογικός εκφοβισμός των ναυπλιέων βενιζελικών, οι οποίοι ζητούν άδεια οπλοφορίας για να προστατευτούν⁵⁷ από τα επιστρατικά «πυρά», ενώ η εφημ. *Ανόρθωσις* προσπαθεί να διαψεύσει ανάλογες κινήσεις.⁵⁸

Στο Ναύπλιο χωρίς να έχει ονομασθεί επίσημα κάποια εφημερίδα ως επιστρατικός Τύπος η ύπαρξη τριών εφημερίδων: της *Ανόρθωσις*,⁵⁹ που είχε σφοδρό αναβενιζελικό προσανατολισμό και σ' αυτήν αρθρογραφούσε ο δικηγόρος και επίστρατος Πραξ. Μουτζουρίδης, του *Συντάγματος*,⁶⁰ με δ/ντη τον γιατρό Παν. Ι. Ιατρό, και της *Ανατολής*,⁶¹ με διευθυντή τον δικηγόρο και επίστρατο Αντρέα Χαρμαντά αποκαλύπτει πως λειτουργούν ως φορείς προώθησης της βασιλικής ιδεολογίας των επιστράτων και ως ιδεολογικό βήμα μέσω του οποίου κτίζουν το ηρωικό επιστρατικό εθνικό προφίλ. Πα-

56 Βλέπε, Εζερίτζουλου, Χ. (2001), «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, σ. 152-182, [Εθνικό κέντρο Τεκμηρίωσης, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr> (10/8/20150)]. Βελιώτη - Γεωργοπούλου Μ., «Η πόλη και ο βασιλεύς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο», *τόμος ιριαντ.*, στο Σκλαβενίτης & Βελιώτη - Γεωργοπούλου, Μ. (επιμ.), (2013), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «150 χρόνια Ναυπηγική Επανάσταση. 1 Φεβρουάριον - 8 Απριλίου 1862»*. Ναύπλιο: Ναυπηγικά Ανάλεκτα VIII, σ. 469-485· Hobbsawm E. & Ranger, T. (2004), *Η επινόηση της παράδοσης*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 8-24· Κουλούρη, Χρ., «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19° αιώνα», στο Παπαδημητρίου, Δ. & Σεφεριάδης, Σ. (επιμ.), (2012), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννιλόπουλο*. Αθήνα: εκδόσεις Αοίνη, σ. 181-210· Διαμαντόπουλος, Θ., «Βενιζελισμός και αναβενιζελισμός. Μια ανθεκτική διαιρετική τομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος», στο Καραπάνου, Α. (επιμ.), (2011), *Πολιτικοί Προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, [<http://foundation.parliament.gr> (6/8/2015)]

57 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 25/9/1916, φ. 143.

58 Ό.π.

59 «*Ανόρθωσις*» Εφημερίς πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων του Νομού Αργολιδοκορινθίας με φιλοβασιλικό προσανατολισμό. Η εφημ. *Δαναΐς*, (17/2/1912, φ. 26) αναγγέλλει την έκδοση της εφημ. *Ανόρθωσις*, υπό την δ/νση του Γ. Δ. Γριβάκη.

60 «*Σύνταγμα*» Εφημερίς πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων. Η μακροβιότερη εφημερίδα της Αργολίδος (1892-1970). Ως πραγματικός, εμπνευστής του *Συντάγματος* αναφέρεται ο δικηγόρος Διονύσιος Ι. Ιατρού. Ίδρυτής ο αδελφός του Παναγ. Ιω. Ιατρός. Διευθυντής και ιδιοκτήτης: Στυλ. Ν. Κωστόπουλος από το 1928. Βλέπε, Ρούβαλης, Γ. (2008), *Ναύπλιον, Σπηλιάδων Ι*. Ναύπλιο: *Οι εφημερίδες*, σ. 161-170 (165, 167)· *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τόμος 4, ό.π., σ. 151-153.

61 «*Ανατολή*» Εφημερίς του νομού Αργολιδοκορινθίας, πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων. Έτος ιδρύσεως 1915. Διευθυντής Ανδρέας Γ. Χαρμαντάς, Δικηγόρος. Δημοσιεύει ποιήματα, ανταποκρίσεις από χωριά του νομού, τοπικά νέα, συγχαρητήρια για τα γενέθλια του βασιλέως Κωνσταντίνου και κοινωνικά. [<https://argolikivivliothiki.gr>, (30/7/2015)]

ράλληλα ασκούσαν ένα είδος «συμβολικής εξουσίας», κατά την ορολογία του Μπουρντιέ, μέσω του συνθηματολογικού λόγου τους, της δεοντολογικής και βεβαιωτικής διατύπωσης, καθώς και της χρήσης λέξεων με μεγάλο αξιολογικό βάρος, αποδεικνύοντας την εξουσιαστική επιδίωξή τους να παγιδεύσουν το λαό, κυρίως συναισθηματικά και ηθικά με το μέγεθος και το βάρος των αξιών που πρόβαλαν, να επιβάλλουν την ιδεολογία τους, και να τον χειραγωγήσουν πνευματικά και πολιτικά.

Παρατηρούμε λοιπόν πως οι επίστρατοι του Ναυπλίου δημιουργούν ένα πλέγμα σχέσεων τόσο με την τέταρτη εξουσία, όσο και με τις άλλες τρεις: την «κρατική» τοπική εξουσία, το δήμαρχο ή το νομάρχη και τη στρατιωτική εξουσία, δεδομένου της ύπαρξης στρατού στο Ναύπλιο και της συναδελφικής – συσστρατιωτικής αλληλεγγύης, ως πρώην ενεργοί στρατιώτες, αλλά και των επαγγελματικών ιδιοτήτων τους, κάτι που ενδυνάμωνε τη θέση τους και τους παρείχε την ελευθερία να δρουν υπό την ανοχή ή και με την αगाστή συνεργασία του κρατικού μηχανισμού. Συνδιαλέγονταν αλλά ήταν και κομμάτι του πολιτικού συστήματος. Έτσι λοιπόν δημιουργείται ένα «κράτος εν κράτει», ένα παρακράτος που συμπλέοντας με το επίσημο κράτος, λειτουργεί εν γνώσει του πολιτικού συστήματος, αδειοδοτείται άτυπα από αυτό και κατά συνέπεια αιμιώρπητα.

«Της Αμύνης τα παιδιά»

Το ξέσπασμα του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στην ναυπλιακή πρωτεύουσα δημιουργεί απίστευτο εκνευρισμό, οργή και ένταση, που αποτυπώνεται στον Τύπο επώνυμα και ανώνυμα με μια επιχειρηματολογία που βρίθει παραλογικών συλλογισμών⁶² χωρίς να γίνεται πιστευτή η άρνηση του Βενιζέλου περί αντιδυναστικών προθέσεων.⁶³ Από το δημοσιογραφικό βήμα καταδικάζεται απερίφραστα το βενιζελικό κίνημα και οι Αμυνίτες θεωρούνται επίορκοι.⁶⁴ Το χάσμα γίνεται αγεφύρωτο και η δημιουργία δύο εμπόλεμων συνασπισμών καταγράφεται στην εφημ. *Ανόρθωσις*,⁶⁵ όπου το πρωτοσέλιδο κοσμούν δύο πύρινα άρθρα από δύο τοπικά αναγνωρίσιμους πολιτικά αρθρογράφους. Στο άρθρο «Η φυγή του επιστέγασμα της προδοσίας του» του Αντρέα Χαρμαντά, ο Βενιζέλος χαρακτηρίζεται *πολιτικός αντάρτης, προδότης και δοιοφόνος* που σχημάτισε Προσωρινή Κυβέρνηση στα Χανιά, ενώ με το «Χαίρε Καίσαρ» του Πραξ. Μουτζουρίδη, που συνειρμικά θυμίζει το «*Ave Caesar, morituri te salutant*», περιγράφεται ο Κων/νος ως *Σύμβολον της φυγής, Ακρόπολιν του αρχαίου πολιτισμού, Χάρμα της ελληνοκής Αναγεννήσεως* κ.α.

Όσο το κίνημα της Εθνικής Άμυνας εδραιώνονταν στη Βόρεια Ελλάδα, η *Ανόρ-*

62 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 28/8/1916, φ. 139, «Πάντοτε υποστηρίζαμεν ότι όσοι είναι Βενιζελικοί δεν είναι δυνατόν να είναι φιλοβασιλικοί, γιατί ο Βενιζέλος είναι ο εχθρός του βασιλέως. Οι αγαθοί των Βενιζελικών εφώναζον ότι ο Βενιζέλος δεν εχθρεύεται τον βασιλέα, δεν θέλει το κακό του κ.τ.λ. Επιτέλους ο βενιζέλος ωμίλησεν από του εξώστου και ύβρισε και ηπείλησε τον Βασιλέα και το Βενιζελικόν Κέντρον μετά τινάς ημέρας προσχεδιάζων συλλαλητήρια διεσκόρπηζεν εις τους οπαδούς όπλα. Επομένως και εκ των πραγμάτων φαίνεται ότι κάθε Βενιζελικός δεν αγαπά τον Βασιλέα, δεν είναι Βασιλικός».

63 «Θα ιδής Βασιλεύ, εκ του σημερινού συζητητηρίου ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν είναι εχθρόν ούτε τον Στέμματος, ούτε τον Βασιλεύοντος Οίκον, ούτε τον προσώπον σου.» Βλέπε, Βενιζέλος Ε., «Ομιλία του Ε. Βενιζέλου προς τον λαόν: εκφωνηθείσα εν Αθήναις την Κυριακήν 14 Αυγούστου 1916» [<http://digital.lib.auth.gr/record/136851>, (30/7/2015)]

64 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 28/8/1916, φ. 139, «Οποία διστροφή ανυλήψων δια τας πατριωτικές υποχρεώσεις μας. Οι στασιαστές από τις βενιζελικές εφημερίδες ονομάζονται πατριώτες και παλληκαράδες ενώ δεν είναι παρά επίορκοι».

65 Ό.π., 25/9/1916, φ. 143.

θωσις με κεντρικό άρθρο «Κάτω τα προσωπεία»⁶⁶ κατηγορεί απερίφραστα όσους ακολούθησαν το Βενιζέλο στο επαναστατικό κίνημα, χαρακτηρίζοντας τους *Εφιάλται*, έκνομους, επίορκους και πατριδοκάπηλους, ενώ θεωρεί πως κατέλυσαν το Σύνταγμα και τους Νόμους. Καλεί όσους μισθοδοτούνται ως δικαστικοί, στρατιωτικοί και διοικητικοί υπάλληλοι να *οδεύουν εις την Θεσσαλονίκην, διαρπάσσοντας τα εκεί ταμεία της Ποητιάς*⁶⁷ και να μην δηλητηριάζουν την ατμόσφαιρα στο Ναύπλιο. Ας είναι συνεπείς τονίζει *προς την επανάστασιν, για να γίνει το ξεκαθάρισμά και να επακοηθούθσει το μέτρημα από πάσης απόψεως*. Σε απόλυτα δικαστικό ύφος ο αρθρογράφος Πραξ. Μουτζουρίδης απευθύνεται στους παραίτιους της εσωτερικής διαίρεσης του κράτους σε βαθμό «εθνικού σχίσματος» και επιβεβαιώνει τη συνύπαρξη δύο «εθνικών κυβερνήσεων» και δύο κρατών, Αθήνας και Θεσσαλονίκης, ενώ στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας,⁶⁸ κάτω από τον τίτλο «Έτοιμοι προς πάν» καλεί τους πιστούς του βασιλιά Παράκλητου (όπως ονομάζει τον Κων/νο) να είναι σε επιφυλακή για να τμωρήσουν *πάσαν ύβριν*. Η διχοτόμηση των Ελλήνων σε δύο αλληλομισούμενες αντίπαλες παρατάξεις είναι μια πραγματικότητα που βιώνεται και δημοσιογραφικά με απειλές, αποπομπές⁶⁹ και υπονοούμενα.⁷⁰

Η ατμόσφαιρα ήταν τεταμένη και *μύριζε μπαρούτι... επαναστάσεως*⁷¹ και για τις δύο πλευρές. Φήμες διαδίδονταν, οι οποίες τροφοδοτούνταν και από αθηναϊκά δημοσιεύματα πως η «Υπεροχή» του Γιαννουλάτου⁷² θα έρχονταν στο Ναύπλιο, για να πάρει επαναστάτες βενιζελικούς για την Θεσ/κν. Η χωροφυλακή, το Πεζικό και οι επίστρατοι τέθηκαν σε επιφυλακή. Τελικά δεν εμφανίστηκε κανένα πλοίο και ο συντάκτης σχολιάζει καυστικά πως στην πόλη του Ναυπλίου δεν ευδοκιμούν τέτοια κινήματα και επαναστάσεις, αφού παραμένει πάντα πιστή προς τον *Θρόνον και την Κυβέρνησιν της*

66 Ό.π., 11/9/1916, φ. 141.

67 Η μια παράταξις, η βασιλική, τόσον δια του φιλικού της τύπου, όσον και δια των εκπροσώπων της επιειθέτο βαναύσως όχι μόνον κατά του κινήματος το οποίον απεκάλει άθλιον και προδοτικόν, αλλά και κατά των συμμετασχόντων ή και προσχωρούντων εις αυτό. Όποιος έφευγε για τη Θεσσαλονίκη έπαιρνε μαζί του και τα χρήματα του Δημοσίου. Δεν υπήρχεν ύβρις, δεν υπήρχε ουκοφαντία που να μη εκοφενδονίζεται καθ' όλων αυτών των Ελλήνων. Βλέπε, Ζαβιτσιάνος, Γ. Κ. (1946), *Αι αναμνήσεις τον εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, τόμος Ι. Αθήνα, σ. 201-202

68 Εφημ. *Ανόρθωσις* 18/9/1916, φ. 142.

69 Ό.π., 28/8/1916, φ. 139. Οι βενιζελικοί παντού και ιδίως στο Ναύπλιο *έκνψαν την κεφαλήν και σιγώσι* για να μην δημιουργηθούν σκάνδαλα με τις προκλητικές συμπεριφορές και τις φωνές. Μερικοί μόνο που παραμένουν προκλητικοί και αμετροεπείς, *ειδοποιούνται αντί να φλέγουν ασιειότητας, ας μεταβαίνωσιν εις το πτενρών των στασιαστών επιόρκων*, γιατί μένοντας στο Ναύπλιο θα λυντσαριστούν.

70 Ό.π., 18/9/1916, φ. 142. «*Μέχρι σήμερον εις ουδέν έκτροπον προέβησαν οι επίστρατοι, ους διακρίνει η σεμνότης και το φιλόνομον. Εν τούτοις, κάποια Αρχή, γνωστή δι' ωρισμένας πολιτικές της ιδέας, φιλοξενούμενη εις το Δικαστικόν Μέγαρον, υπό τύπον συστάσεων και σημειώσεων της διαγωγής των, επειράθει να πύση δια του δημοσίου αυτής χαρακτήρος, επιστράτους τινάς, ευρισκομένους εις σχέσεις εξαρτήσεως προς αυτήν. Κύριοι, έως εδώ και μη παρέκει και δεν χρειάζονται ωθήσεις και προκήσεις.*»

71 Ό.π., 18/9/1916, φ. 142.

72 Η οικογένεια Γιαννουλάτου κατάγεται από την Άοσο, της Ερίσσου Κεφαλονιάς. Τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους δέκα κορυφαίους ελληνικούς εφοπλιστικούς ομίλους, με εντυπωσιακό στόλο δεκαεξί ατμοπλοίων. Βλέπε, *Ελληνική Ναυτιλιακή Ιστορία*, [http://marehist.gr/gr/centers/06.02.02, (30/7/2015)].

Χώρας.⁷³ Προς επίρρωση των λεγομένων του, διαψεύδει άρθρο αθηναϊκών εφημερίδων πως οκτώ αξιωματικοί της φρουράς Ναυπλίου προσχώρησαν *εις το κίνημα* και αναχώρησαν για τη Θεσ/κη και πληροφορεί για την επίσκεψη του Ταγματάρχη Θ. Πάγκαλου στο Ναύπλιο, *πριν αναχώρησεν με τον πάτρυνά του επαναστάτην Βενιζέλον, ίνα ξεγαρτίσει τους αξιωματικούς της φρουράς μας*, αλλά ξεκαθαρίζει πως εκείνοι πιστοί στον όρκο τους και στον Βασιλέα, *τον ννάγκασαν να φύγει την άληπην μέραν άρον - άρον*,⁷⁴ για να δημοσιεύσει στο ίδιο φύλλο την παρακάτω δήλωση που καταδεικνύει το μέγεθος του δικαστικού ρήγματος και αποδεικνύει πως ο *κύβος ερρίφθη!*

*Δήλωσης Αποκηρύξεως*⁷⁵

«Τον τέως Ίθλαρχον του Ελληνικού Στρατού Νικόλαον Ενστρατ. Μουζουρίδη, αθετήσαντα τον προς την Πατρίδα και τον Βασιλέαν ιερών όρκων και ακολουθήσαντα τους ομοίους τον Πατριδοκαπήλους, η οικογένεια των Μουζουριδαίων μετά βδεληγμίας αποκηρύσσει».

Ιωάννης Γ. Μουτζουρίδης, Λοχαγός Πεζικού

Αντίθετα στην Πάτρα σύμφωνα με την εφημ. *Νεολόγος Πατρών* (15/8/1916, φ. 225) πραγματοποιήθηκαν μέσα σε απόλυτη τάξη ένα επιβλητικό και πολυπληθές συλλαλητήριο των Φιλελλευθέρων, το οποίο εξέδωσε ψήφισμα πίστης στο Βενιζέλο αλλά και ένα αντισυλλαλητήριο επιστράτων, που εξέδωσε ψήφισμα πίστης στο Βασιλέα.

Η ίδια εφημερίδα (14/9/1916, φ. 255) στο κεντρικό άρθρο τάσσεται υπέρ του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, συμβουλευόντας τους κυβερνώντες κύκλους των παρασκηνίων των τελευταίων μηνών να επανέλθουν εις την ευθείαν οδόν, που ενδείκνυται από τα εθνικά συμφέροντα και να ταχθούν με το εθνικό κήρυγμα του Βενιζέλου και τις Δυνάμεις της Συνεννόησης, για να τεθεί τέρμα στο αδιέξοδο και να ενωθούν όλοι προκειμένου να αμυνθούν για τα Εθνικά δίκαια. Για την επιδοκιμαστική της στάση απέναντι στο Βενιζέλο και με αφορμή την είδηση που τοιχοκόλλησε (14/9/1916, φ. 255) για έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα, τηλεγραφημένη εξ Αθηνών, η εφημ. *Νεολόγος* δέχτηκε επίθεση⁷⁶ στα γραφεία της από πλήθος επιστράτων και κόσμου, και σώθηκαν, χάρη στην παρέμβαση του φρουράρχου. Όμως τα πλήθη ζητούσαν εκτόνωση και έτσι κατέστρεψαν κάθε κτήριο που ο ιδιοκτήτης του ήταν φιλοβενιζελικός. Το μένος και ο φανατισμός λίγο πριν ο Βενιζέλος αναλάβει ως επικεφαλής του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, βρίσκεται στο ζενίθ, όπως η ίδια η εφημερίδα σχολιάζει: *η χθεσινή διαδήλωσης είχεν ως πρόσχημα το τοιχοκολληθέν δημοσίευμα ημών αληθώς ως γενικότερον αίτιον, την εκδήλωση αποδοκιμασίας κατά τον κινήματος του κ. Βενιζέλου*.⁷⁷ Το αξιοσημείωτο στην υπόθεση αυτή είναι, σύμφωνα με τα γραφόμενα της εφημερίδας, πως η πρόκληση των επεισοδίων υπονομεύτηκε πρώτα από την κυβέρνηση, που, όπως φάνηκε είχε σκοπό να τηλεγραφηθεί η ψευδής είδηση, όσο και από την ανυβενιζελική εφημ. *Πελοπόννησος*, η οποία γνώριζε για την διάψευση της διαφιλονικούμενης είδησης και δεν την κοινοποίησε. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι *η έξαψις των παθών*,

73 Εφημ. *Ανόρθωσις* 28/8/1916, φ. 139. Είχαν ανακοινωθεί ονομαστικά, όσοι δεν προσχώρησαν από το Ναύπλιο στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τήρησαν τον όρκο τους σαν *τίμιοι στρατιώται* οι οποίοι αντιτάσσονται στις διαταγές των ανωτέρων τους και δηλώνουν ότι θα πέσουν μέχρι ενός αλλά δεν θα προδώσουν την πατρίδα τους ακολουθώντας τους *άτιμους επαναστάτας*.

74 Ό.π., 18/9/1916, φ. 142.

75 Ό.π.

76 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 15/9/1916, φ. 256.

77 Ό.π., 16/9/1916, φ. 257.

δρομολογείται και κατασκευάζεται από την εξουσία και υποβοηθείται από τον προσκείμενο φιλικό Τύπο.

Νοεμβριανών «το ανάγνωσμα»

Γενικότερα, ο ρόλος του Τύπου και των «ηγετικών» επαγγελματικών ομάδων (δικηγόροι, τεχνικά επιμελητήρια, στρατιωτικοί, κλπ) στη διαμόρφωση δικαστικού κλίματος⁷⁸ ενισχύει τις τάσεις πολιτικού διπολισμού που έμελλε να κυριαρχήσει στη χώρα. Η προπαγάνδα⁷⁹ σχετικά με τα γεγονότα που διαδραματίζονται στην χωρισμένη στα δυο χώρα αποτελεί κύριο μέλημα των εφημερίδων της εποχής,⁸⁰ ιδιαίτερα δε των μεγάλων καθημερινών της Πελοποννήσου, την οποία εξετάζουμε. Συνδυασμένη με την επιβαλλόμενη λογοκρισία⁸¹ καθιστούν φανερό πως και η έγκυρη και η έγκαιρη πληροφόρηση αποτέλεσε ένα από τα πρώτα θύματα του διχασμού.⁸²

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε να δούμε και τα Νοεμβριανά του Ναυπλίου 1916. Το Ναύπλιο βίωσε ή αντέδρασε με το δικό του τρόπο στα γεγονότα της «Μάχης των Αθηνών» ή αλλιώς των Νοεμβριανών στην Αθήνα στις 18-19 Νοεμβρίου 1916. Στα αντίστοιχα ναυπλιακά Νοεμβριανά στις 17 Νοεμβρίου σύμφωνα με την εφημ. *Ανόρθωσις*,⁸³ οι καμπάνες χτυπούσαν συνέχεια από το πρωί. Συγκεντρώθηκαν περίπου 5.000 κόσμος, τόσο Ναυπλιώτες όσο και από τα περίχωρα, στην πλατεία του Κολοκοτρώνη. Εκεί ήρθαν και οι επίστρατοι του Ναυπλίου, κρατώντας μια τεράστια εικόνα του Βασιλιά και ξεκίνησε παλλαϊκό συλλαλητήριο που ζητωκραύγαζε: «ζήτω ο Βασιλεύς» και «δεν τα δίνουμε τα όπλα – θα πεθάνουμε όλοι». Αφού οι διαδηλωτές πέρασαν από τους κεντρικότερους δρόμους της πόλης, κατέληξαν στην πλατεία Συντάγματος, όπου μίλησε ο δικηγόρος Πραξ. Μουτζουρίδης, και αναφερόμενος στις επιτυχίες του βασιλιά στους Βαλκανικούς πολέμους, ερμήνευσε την βασιλική ουδετεροφιλία με ανθρωπιστικούς όρους, ως αποφυγή του πολέμου. Κατόπιν το πλήθος κατευθύνθηκε στη

78 «Τα πάθη διαρκώς νύζανον» γράφει ο Ζαβιτοιάνος, Κ., ό.π., σ. 201-202.

79 Η *Σημαία Καθλαμών* στις 13/12/1916, φ. 982 δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Πως διαφωτίζονται οι Θεσσαλονικείς» στο οποίο κατηγορεί για προπαγάνδα ψευδών ειδήσεων την καθημερινή εφημ. *Μακεδονία*. Γράφει μεταξύ άλλων: «Τούτο μόνον ακούμεθα να σημειώσωμεν, ότι η εν Θεσσαλονίκη συνωμοτική σπείρα κρατεί τους θεσσαλονικείς εν παντελεί αγνοία τω εν Παλαιά Εβλήδι συμβαινόντων και δια των εκεί εφημερίδων μεταδίδει τα χονδροειδέστερα των σοκοφαντικών ψευδών. Ούτω παρεμορφώθησαν τα γεγονότα της 18^{ης} Νοεμβρίου...». Επίσης η εφημ. *Νεολόγος* (16/9/1916, φ. 257), καταγγέλλει τη σφαγιαστική λογοκρισία που υπέστησαν τρία φύλλα της παρισινής εφημ. *Χρόνος* που αφορούσαν την Ελλάδα και την κατάσταση στην Ανατολή, ενώ το ίδιο υποστηρίζει και η εφημ. *Πελοποννήσος*, (8/6/1917, φ. 9082) αναφέροντας πως η γαλλική προπαγάνδα παραποιήσε την παρουσίαση των Νοεμβριανών.

80 «...Βαρύτατες ευθύνες για όλη την κατάσταση φέρουν και άηδες, πέραν των βασιλοφρονών, πλευρές Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι μυστικές γαβηλικές υπηρεσίες οι οποίες είχαν προετοιμάσει μια άρτια ενορχηστρωμένη επιχείρηση παρατηρησιμότητας των επισήμων αρχών αβλή και της κοινής γνώμης στη Γαβλία». Βλέπε, Μουρέλος, Γ. (2008), «Οι ευθύνες του συμμαχικού παράγοντα». *Εβλεπθέριος Βενιζέλος 1864-1936, Ιστορικά*. Αθήνα: Ελευθεροτυπία, σ. 119-126 (125).

81 Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Βρετανός στρατηγός Milne (Γενικός Αξιωματικός Διοίκησης Στρατού Θεο/κνης) σε τηλεγράφημά του προς Ε.Γ.Α.Ε., Θεσσαλονίκη 3 Ιούνη 1916, αρ. Ι.416: «Ως Αρχιστράτηγος των Συμμαχικών Δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, ο Sarraïl αποφάσισε να κηρύξει κατάσταση πολιορκίας σήμερα εδώ, καταλαμβάνοντας το τηλεγραφείο και τα ταχυδρομεία και αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση του Τύπου και των σιδηροδρόμων» Βλέπε, Θεόδουλου, Χ. Α. (2011), *Η Εβλήδα και η Αντάντ*. Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών - Ελευθέριος Βενιζέλος, σ. 333.

82 Από τη εφημ. *Σημαία Καθλαμών*, 22/1/1916, φ. 705, εκφράζονται παράπονα στον δ/ντή της τηλεγραφικής διεύθυνσης *δια το άγριον ψαλίδισμα* που υφίστανται τα τηλεγραφήματα των επαρχιακών εφημερίδων αλλά και για το γεγονός πως κρατούνται για ώρες στο γραφείο της Λογοκρισίας.

83 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 20/11/1916, φ. 151.

Νομαρχία, έχοντας ως επικεφαλής την επιτροπή του Συλλόγου Επιστράτων και επέδωσαν ψήφισμα στο Νομάρχη, όπου δήλωναν ότι δεν θα παραδώσουν οποιοδήποτε πολεμικό υλικό⁸⁴ και αυτή τους την απόφαση θα την στηρίζουν με κάθε θυσία. Έπειτα επέστρεψαν πάλι στο άγαλμα του Κολοκοτρώνη και αφού ύψωσαν την εικόνα του βασιλιά, σήκωσαν το δεξί τους χέρι και ορκίστηκαν: «*ορκιζόμαστε ότι μέχρι την τελευταία ρανίδα του αίματός μας, θα προασπίσουμε την τιμή μας, τον βασιλέα και την πατρίδα και ότι θα προτιμήσουμε το θάνατο, παρά να επιτρέψουμε τον αφοπλισμό της χώρας*» με τον συντάκτη του άρθρου να σχολιάζει ως συγκινητικό τον όρκο που δόθηκε, χρησιμοποιώντας συναισθηματική φρασεολογία και επίκληση στο συναίσθημα για ερμηνεύσει τα περιγραφόμενα. Οι διαδηλωτές κατόπιν πήγαν στη Μεραρχία και η επιτροπή των επιστράτων παρακάλεσε το μέραρχο Αλεξ. Κοντούλη, να δεχτεί την εθελούσια κατάταξη των επιστράτων για το συμφέρον της πατρίδας και του Θρόνου. Ο μέραρχος αποδέχεται το αίτημα και η επιτροπή του συλλαλητηρίου, που αποτελούνταν από τους: Ν. Παβέλα, Δημ. Κόνδη και Αθ. Παπαντωνίου, υπέβαλε στην κυβέρνηση το ψήφισμα που συνέταξαν και διαλύθηκαν, με τον δημοσιογράφο της *Ανορθώσεως* να συγχαίρει για την τάξη και ευκοσμία που έγινε όλο τούτο.

Η εκτενέστατη, αναλυτική και δραματοποιημένη περιγραφή των γεγονότων καθώς και η προσωπική απεύθυνση του συντάκτη - δημοσιογράφου προς τους πρωταγωνιστές δείχνει χαρακτηριστικά την ταύτισή του με τα γραφόμενα και την υποκειμενική θεώρησή τους. Αυτό που αξίζει προσοχής όμως και σχολιάζεται ως αρνητικό και απογοητευτικό συμβάν από την ίδια εφημερίδα (26/11/1916, φ. 152), είναι πως η συνέχεια του πρότερου ενθουσιασμού δεν ήταν η αναμενόμενη, καθώς καταγράφεται πως η κατάταξη των επιστράτων ήταν αναντίστοιχη του ενθουσιασμού του συλλαλητηρίου, και πως από τους 86 επιστράτους, σε σύνολο 400 που συγκεντρώθηκαν και δήλωσαν εθελοντές, ελάχιστοι ήταν αυτοί που προσήλθαν.⁸⁵ Η παραπάνω είδηση όμως, μας προβληματίζει για την απροθυμία της εθελούσιας στράτευσης, έστω και αν αφορούσε στην υπεράσπιση του βασιλέα, και είναι ενδεικτικό κατά τη γνώμη μας, τόσο της απροθυμίας για πόλεμο, όσο και της απουσίας ενός απόλυτα σκληροπυρηνικού επιστρατικού πυρήνα στο Ναύπλιο. Η παραπάνω εικασία μπορεί να υποστηριχθεί τόσο από την αναίμακτη εξέλιξη των Νοεμβριανών, όσο και από την είδηση που διαβάζουμε στην εφημ. *Ανόρθωσις* (4/12/1916, φ. 153), όπου χαρακτηρίζει ως εξυπνους τους βενιζελικούς που κατάφυγαν στο Ναύπλιο πανικόβλητοι, διότι *εδιάβλεζαν το νερόβραστον τόπον δια να εξασφαλιστούν*.

Η ένταση όμως τελικά δεν εκτονώθηκε με τη διαδήλωση, αλλά ακολούθησαν γεγονότα που αναδεικνύουν το βάθος του παράλογου μίσους που δημιούργησε αυτό το εθνικό σχίσμα, όπως το «Βάψιμο» των σπιτιών.⁸⁶ Το πρωί της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1916,⁸⁷ οι βενιζελικοί του Ναυπλίου βγαίνοντας από τα σπίτια τους, είδαν γραμμένο στις πόρ-

84 Ό.π., 11/12/1916, φ. 154

85 Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του, στην εφημ. *Ανόρθωσις* στις 11/12/1916, φ. 154, ο δικηγόρος Αντρ. Χαρμαντάς, επιχειρηματολογεί διττά περί του θέματος, αναφέροντας πως αναλόγως του πληθυσμού του Ναυπλίου, η προσέλευση των εθελοντών ήταν ικανοποιητική και πως στο Ναύπλιο δεν προέκυψε άμεσος κίνδυνος για μια καθολική κατάταξη. Μοιάζει να υποβαθμίζει το θέμα και τονίζει την άμεση αναγκαιότητα για τους βενιζελικούς του Ναυπλίου να δημοσιεύσουν, όσο το δυνατόν γρηγορότερα, δηλώσεις μετανοίας, γιατί θα κατηγορηθούν για εσχάτη προδοσία.

86 Οι επίστρατοι αξιοποιήθηκαν και για να εξαπολύσουν πογκρόμ εναντίον του συνόλου των υποστηρικτών του Βενιζέλου, των οποίων τα σπίτια και τα καταστήματα σημάδευαν τις προηγούμενες μέρες χρησιμοποιώντας κόκκινη λαδομπογιά. Βλέπε, Κορδάτος, Γ. (1977), *Οι τρεις Γ'ήςμηνες*. Αθήνα, σ. 50

87 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 11/12/1916, φ. 154

τες και στους τοίχους των σπιτιών τους, τη λέξη «βενιζελικός».⁸⁸ «Τι χτυποκάρδια ένιωσαν οι συμπολίτες μας φίλοι ακόμη του προδότη της Πατρίδος μας, όταν εβγήκαν το πρωί έξω από την πόρτα του σπιτιού των...» σχολιάζονται χλευαστικά από την εφημερίδα τα συναισθήματα του τρόμου που δοκίμασαν οι βενιζελικοί, και συνεχίζει: «στην αρχή ο καθένας ενόμιζε ότι αυτό έγινε μόνο στη δική του πόρτα, μα όταν είδαν ότι έγινε σ' όλη τα προδοτικά σπίτια, άρχιζαν να κυτρινίζουν από τον φόβο.» Από την άλλη, η αντίδραση του κόσμου ήταν να κοιτάζει τα σηματοδεδεμένα σπίτια από μακριά σαν να ήταν γραμμένο στους τοίχους η λέξη «χολέρα» και φοβούνται μήπως κολλήσουν. Τα χτυπήματα λοιπόν δεν ήταν μόνο φανερά αλλά και ύπουλα, και στόχευαν στην ταπείνωση, στον εκφοβισμό και στην εξαφάνιση εν τέλει του αντιπάλου. Ενός αντιπάλου από τον οποίο ένιωθαν πως απειλούνταν ιδεολογικά και βιολογικά βάσει δημοσιεύσεων της *Ανορθώσεως*,⁸⁹ για απειλητικά ανώνυμα γράμματα που λάμβαναν οι φιλοβασιλικοί και οι επίστρατοι.

Ο απόπχος των Νοεμβριανών της Αθήνας σε Πάτρα, Αίγιο και Πύργο είχε την ίδια εξέλιξη ως προς τη μορφή, με αυτή του Ναυπλίου. Με τον ενθουσιώδη τίτλο στο πρωτοσέλιδο «*Συναγερμός των Επιστράτων, Αθρόα προσέβηνους εις στρατώνας. Συγκινητικά σκηνά. Η εικών του βασιλέως προκαλούσα βλαϊκήν φρενίτιδα. Ο αντιστράτηγος Σωτήρης προσφωνών επιστράτους*» διαβάζουμε στον *Νεολόγο Πατρών*⁹⁰ πως όλοι, άνθρωποι εργατικοί, επιστήμονες, υπάλληλοι, έμποροι, κτηματίαι, άνθρωπο πάσης τάξεως και παντός επαγγέλματος, βρεθήκαν στους δρόμους, εν μέσω κωδωνοκρουσιών και βεγγαλικών, με την εικόνα του βασιλιά υψωμένη, να ζητωκραυγάζουν και να πετούν τα καπέλα τους στον αέρα από ενθουσιασμόν και αγανάκτησιν μαζί, ενώ υπήρχε παντού αστυνομία, πεζή και έφιππη. Μετά από τον λόγο του αρχηγού των πατρινών επιστράτων κ. Παλούμπη, πήγαν στους στρατώνες, δηλώνοντας στον αντ/γο Σωτήλη την διάθεσή τους να καταταγούν για την πατρίδα και τον βασιλιά, μαζί με του 300 επιστράτους του Αιγίου, που είχαν φτάσει σιδηροδρομικώς στην Πάτρα το προηγούμενο βράδυ. Στο ίδιο φύλλο πληροφορούμαστε πως παράλληλα και στον Πύργο Ηλείας συνέρευσαν επίστρατοι από τα γύρω χωριά και κωμοπόλεις - περίπου 400 - οι οποίοι, όταν έφτασαν και οι επίστρατοι από την Αμαλιάδα, σχημάτισαν *απειροσληπθές συζηλητήριον*.

Διώξεις κατά παντός βενιζελικού

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημ. *Σημαία Καβαμών*, στο άρθρο «Αποτα-

88 Αυτό ήταν συνηθισμένη πρακτική στους διωγμούς, όπου οι διώκτες δεν γνώριζαν προσωπικά τα θύματά τους· Συμπύκνωνε την απειλή της κοινωνικής και όχι απλώς πολιτικής σύγκρουσης: στοιχεία του «λαού» ή «όχλου» επιτίθονταν σε εύπορους αστούς, με σκοπό τη λεηλασία και την καταστροφή. Τούτο ήταν όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, το άδηλο ως κατεξοχήν ιδιοτελές στοιχείο της σύγκρουσης. Στη θέση του προβαλλόταν ένα πιο νομιμοποιημένο στοιχείο, δηλαδή το εθνικό και πολιτικό, το οποίο εγγραφόταν στην επλεκτικότητα της δίωξης: θύματα δεν γίνονταν όλοι οι αστοί, αλλά μόνον εκείνοι, που είχαν απολέσει την προστασία του νόμου, επειδή οι ίδιοι επέλεξαν, προδίδοντας τον άνακτα, να συντρέξουν τους ξένους κι επομένως να αποξενωθούν από το εθνικό σώμα. Βλέπε, Μαρκέτος, Σ. (2008), «Τα Νοεμβριανά». *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1936, Ιστορικά*. Αθήνα: Ελευθεροτυπία, σ. 91-102 (94)

89 «Παρά θελόντων να διασύρουν τους Επιστράτους Ναυπλίου και να παραστήσι τούτους, ως τρομοκράτας, εοστήθησαν απειλητικά επιστολαί προς πρόσωπα και αρχάς. Ανακοινωθέν των Επιστράτων αποδοκιμάζει την ενέργειαν ταύτην, ως αναξίαν αντών και δηλοί ότι ουδέποτε οι Επίστρατοι ενήργησαν τι κρυφά και δὴ ανωνύμως. Το φῶς και το θάρρος διακρίνει τούτους.» (Ανόρθωσις, 18/9/1916, φ. 142) και «*Συχαμεροί Βενιζελικοί μου απευθύνουν ανωνύμους επιστολάς και ποικιλοτρόπως με απειλούν. Πάντας αυτούς τους προκαλώ εάν είναι άνδρες και έχουν θάρρος, να παρουσιαστούν ενώπιόν μου και να μου το ειπουν, ήβλως τους αποκαλώ όπως και είναι άτιμους δειγούς, όπως είναι και ο εν Θεσσαλονίκη Προδότης προστάτης τους*» Μεθ' υπολήψεως Γεώργιος Σταυρουλάκης, (Ανόρθωσις, 26/11/1916, φ. 142)

90 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 20/11/1916, φ. 321.

ξώμεθα τον Σατανάν», στις 29/11/1916, φ. 970, πως «Ουδείς έχει το δικαίωμα να εξαναγκάσει τους αντιφρονούντας εις βίαιαν μετατροπήν των φρονημάτων αυτών. Αληθιά πρέπει να εννοήσουν ούτε επί τέλους ότι η εμμονή των εις ιδέας, εκ των νοτέρων καταδεικθείσας αντεθνικάς θα ηδύνατο να θεωρηθή ως αδικαιολόγητος...».⁹¹ Στη λογική αυτή θα στηριχθούν και οι διώξεις όσων είναι ή θεωρούνται πως ανήκουν στο βενιζελικό στρατόπεδο.

Και μόνο όμως η κατηγορία του «φιλοβενιζελικού» αρκούσε, ώστε να κρατηθούν παράνομα πολίτες με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας» και οι επίστρατοι, με τον ίδιο παράνομο τρόπο και λογική, να καταλάβουν δημόσιους χώρους ή να καταστρέψουν ατομικές περιουσίες⁹² με τη δικαιολογία της κάθαρσης. Κάθαρση σήμαινε επίσης τη βίαιη «καθαίρεση» των Βενιζελικών δημοτικών αρχών καθώς και την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από Φιλελευθέρους.

Στις επαρχίες εμφανίστηκαν Επιστρατικά «δικαστήρια». Εκεί όμως ήταν πιο απλό να «διαταχθούν» από τους Επίστρατους οι ανεπιθύμητοι δημόσιοι υπάλληλοι και προπαντός οι δικαστικοί λειτουργοί να αναχωρήσουν «εντός 24 ωρών»,⁹³ έστω και δια της βίας.⁹⁴ Χαρακτηριστική είναι επίσης η εικόνα της Κυπαρισσίας μετά από ένα φιλοβασιλικό συλλαλητήριο το Νοέμβριο 1916: «...Δια ψηφίσματος του Λαού εξητήθη επίσης η εντός 24 ωρών απομάκρυνσις εντεύθεν του διευθυντού της Αστυνομίας Μοιράρχου Παγκάλου, Ταμία Μαριολοπούλου, Οικονομικού Εφόρου Κατσιλιέρη, Διευθυντού Εθνικής Τραπέζης Κουκουλά ως Βενιζελικών και ενεργούντων υπέρ των ιδεών του επαναστάτου αρχηγού των. Οι επίστρατοι φρουρούν το Υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης, το ταμείον και τα γραφεία της Προνομιούχου Πόταρns. Οι αντιδυναστικοί υπάλληλοι, ων εξητήθη η άμεσος απομάκρυνσις εντεύθεν, ετέθησαν υπό την αυστηράν επιτήρησιν των επιστράτων».⁹⁵

Βασικός στόχος των Επιστράτων παντού ήσαν οι Φιλελεύθερες εφημερίδες, που υποχρεώθηκαν να διακόψουν την έκδοση τους ή συνελήφθησαν οι δημοσιογράφοι, όπως συνέβη με την εφημερίδα «Τύπος» στην Πάτρα, της οποίας ο διευθυντής κ. Φωτύλας συνελήφθη και οδηγήθηκε στην εισαγγελική αρχή εξαιτίας ενός άρθρου, το περιεχόμενο του οποίου θεωρήθηκε *επιβληννμον και δυνάμενον να συντελέσει εις έξαψιν παρά το βίω κατά την παρούσαν περίστασιν*.⁹⁶

Μετά τα Νοεμβριανά «Κράτος της Αθήνας» απαγορεύτηκε η έκδοση βενιζελικών εφημερίδων και στο «Κράτος της Θεσσαλονίκης» αντιβενιζελικών. Συνεπώς ο Τύπος κατευθυνόμενος, μονομερής και υπό λογοκρισία δεν παρουσιάζει πια ενδιαφέρον.⁹⁷

Δηλώσεις αποκήρυξης του Βενιζέλου

91 «Σημαία Καθαμών» Εφημερίδα καθημερινή πρωινή στην Καλαμάτα με φιλοβασιλικό προσανατολισμό. Εκδόθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1914 και συνεχίζει την έκδοση της. Ιδρυτές και ιδιοκτήτες ήταν ο Β. Μιχαλακίας και ο Αθ. Πύλιουρας. Δ/ντης διετέλεσε και ο δικηγόρος Γ. Μαρακάς. Πρώτος αρχισυντάκτης της εφημερίδας ήταν ο Π. Γιαννακόπουλος. Βλέπε, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, τόμος Δ΄*, ό.π., σελ. 83-85

92 Εφημ. *Νεοβόλος Πατρών*, 21/11/1916, φ. 322, «Σκηναί εις τα ψηλά Αλώνια»

93 Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1996), ό.π., σ. 98-101.

94 Εφημ. *Νεοβόλος Πατρών*, 21/11/1916, φ. 322.

95 Εφημ. *Σημαία Καθαμών*, 21/11/1916, φ. 963.

96 Εφημ. *Νεοβόλος Πατρών*, 28/11/1916, φ. 329.

97 Κοτζιάς, Α., ό.π., σ. 201.

Το κυνήγι μαγισσών πού εξαπολύθηκε εναντίον των Φιλελευθέρων τον Νοέμβριο του 1916 δεν μπορούσε παρά να καταλήξει σε μία τυπική τελετουργία εξορκισμού. Φυσική συνέπεια της διαδικασίας αυτής υπήρξαν οι γραπτές «Δηλώσεις» μετανοίας ή «Δηλώσεις» αποκήρυξης του Βενιζέλου, που την εποχή εκείνη αρχίζουν να εμφανίζονται για πρώτη φορά και με τις οποίες, πολίτες καταδικάζουν τον βενιζελισμό και αρνούνται κάθε σχέση με αυτόν.⁹⁸ Δεκάδες δηλώσεις λοιπόν «μετανοημένων βενιζελικών» δημοσιεύονται στον τοπικό τύπο αποκηρύσσοντας τον Βενιζέλο και τον βενιζελισμό. Ένα τραγελαφικό δείγμα *δήλωσης αποκήρυξης* του Βενιζέλου δημοσιεύεται στην εφημ. *Ανόρθωσις* (11/12/1916, φ. 154) στο Ναύπλιο:

«Οι κάτωθι υπογεγραμμένοι δηλούμεν απεριφράστως ότι μετά τα τελενταία γεγονότα εις τα οποία εξεσκεπάσθησαν τα κακούργα ένστικτα του προδότου Βενιζέλου, αποκηρύττομεν αυτόν φρίττοντες ότι ευρέθημεν άβηλοτε έν πηλάνηνα υποστηρίζομεν τον ανατροπέα αυτόν τον κράτους και τον Βασιλέως. Προς δε δηλούμεν ότι ονδέ επαύσαμεν, προ παντός δε κατά τας κρίσιμους αυτές ημέρας, να τρέφομεν τωφλήν αφοσίωσιν και φιλανθρωπίαν προς τον φλαοφίλιτον και δαφνοστεφή θρηλικόν ημών Βασιλέα Κωνσταντίνον»

Δ. Γουζιλόπουλος, κουρέυς, Αδάμ Α. Μπικάκης⁹⁹

Λόγος και Πράξη την ημέρα του «Αναθέματος»: Η δύναμη του συμβολισμού

Μετά το αθηναϊκό Ανάθεμα, οι τοπικοί Επίστρατοι και ιερείς αναπαρέστησαν την ίδια σκηνή σε μικρογραφία στις περισσότερες πόλεις και στα χωριά του «κράτους των Αθηνών».¹⁰⁰ Η κατάσταση στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου ήταν τεταμένη σε όλη τη διάρκεια της σύγκρουσης που οδήγησε στον «Εθνικό Διχασμό» και ιδιαίτερα στην διοργάνωση του «Αναθέματος» κατά του Βενιζέλου. Οι δράσεις που υιοθετήθηκαν πριν, διαμόρφωσαν ένα κλίμα σύγκρουσης τόσο παθιασμένο που παρέσυρε ακόμη και πολίτες οι οποίοι δεν είχαν εμπλακεί στις δράσεις αυτές. Καθοριστικός φυσικά είναι ο ρόλος της Εκκλησίας στη διαμόρφωση του κλίματος αυτού και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πράξη και λόγος την ημέρα του «Αναθέματος» κυριαρχούνται από την εκκλησιαστική ηγεσία.

Δεκάδες βέβαια είναι οι περιπτώσεις των διώξεων κατά των φιλοβενιζελικών, που γίνονται περισσότερο έντονες στην Πελοπόννησο την περίοδο του «Αναθέματος» κατά την οποία το διχαστικό μένος έχει φτάσει στο αποκορύφωμά του. Στην ανταπόκρισή της για το «Ανάθεμα εν Δεσύλλα», η εφημ. *Σημαία Καθλαμών* σημειώνει πως κατά του ιερέα Παν. Δουβαρά ο οποίος αρνήθηκε τη συμμετοχή του στο «Ανάθεμα» και επίσης απαγόρευσε να σημάνουν οι καμπάνες της εκκλησίας του την ημέρα εκείνη «επεδόθη μήνυσις προς τον Σεβασμιώτατον, όστις ευελπιστούμεν ότι θα δώσιν στον παρεκτραπέ- ντα ιερέα το προσήκον μάθημα».¹⁰¹

Ταυτόχρονα, ο έντονα έως ακραία αντιβενιζελικός λόγος της Εκκλησίας, με ελάχιστες εξαιρέσεις στην Πελοπόννησο, ενδυνάμωνε το διχαστικό πνεύμα που κυριαρχού-

98 Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1996), ό.π., σ. 98-101.

99 Επίσης στην εφημ. *Σημαία Καθλαμών* (15/12/1916, φ. 984), δημοσιεύεται αριθμός τέτοιων δηλώσεων μεταξύ των οποίων και του Ιερέα-Διδασκάλου Μ. Βέργη ενώ αντίστοιχες δηλώσεις εμφανίζονται και στην εφημ. *Νεοθόλος Πατρών* (*Νεοθόλος Πατρών*, 15/12/1916, φ. 346 και 16/12/1916, φ. 347)

100 Μαρκέτος, Σ. (2008), ό.π., σ. 101.

101 Εφημ. *Σημαία Καθλαμών*, 22/12/1916, φ. 990.

σε. Στην Αργολίδα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ο (Δημήτριος) Παπαρβανίτης¹⁰² με τα κηρύγματά του προτρέπει τους πιστούς να καταδικάσουν τον «μολυσμένο τύραννο» Βενιζέλο. Στο τεράστιο παραληρηματικό έμμετρο πόνημά του¹⁰³ όπου εκθειάζει τις χάρες και τις αρετές της Βασιλικής οικογένειας και ιδιαίτερα του Κωνσταντίνου, υπάρχουν πολλές αναφορές στο Βενιζέλο όπως: «Φύγε, φύγε, φύγε μεμολυσμένε και εθνικώς διχοτόμε τύραννε», «Παραμέρπσον ύπουλε και άναδρε τύραννε Βενιζέλε!!!», κ.ά.¹⁰⁴

Το κυριότερο όμως κείμενο προθέσεων και ιδεολογικών διατυπώσεων που διαθέτουμε για την περίοδο εκείνη στην Πελοπόννησο, ανήκει στον Μητροπολίτη Μαντινείας και Κυνουρίας Γερμανό¹⁰⁵ και αφορά στην απολογία του κατά το έτος 1918 όταν καλείται από ειδική επιτροπή της Ιεράς Συνόδου να εξηγήσει τη συμμετοχή του στο «Ανάθεμα» του Βενιζέλου. Ο Ιεράρχης διατυπώνει λοιπόν στην απολογία του τρία βασικά σημεία που νομιμοποιούν την συμμετοχή του, επομένως και την συμμετοχή της εκκλησίας, στο «Ανάθεμα» και γενικότερα στην πολιτική σύγκρουση της εποχής. Τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν βάση για μια γενικότερη ανάλυση της σχέσης Κράτους-Εκκλησίας, αλλά αυτή ξεπερνά τα θεματικά όρια της παρούσης έρευνας.

- **«Διοικητική υπαγωγή».** Ο Ιεράρχης θεωρεί πως η πολιτική σύγκρουση μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου δημιούργησε στη χώρα δυο πολιτικές εξουσίες που συγκρούστηκαν στη βάση ποιοτικών χαρακτηριστικών. Από τη μια η παλαιά-προϋπάρχουσα-νόμιμη-θεοσεβής, και από την άλλη η νέα-αντίπαλη-παράνομη-ανίερη-ανευλαβής. Στην διαφοροποίηση αυτή η Εκκλησία και οι ιερωμένοι τάσσονται στο πλευρό της πρώτης όπως επιτάσσει ο πολιτικός αλλά και ο θεϊός νόμος.
- **«Επαγγελματική αναλογία».** Στην λαϊκή επανάσταση, όπως χαρακτηρίζει το «ανάθεμα» ο Ιεράρχης, θα ήταν παράτολμο και επικίνδυνο να εναντιωθεί κανείς. Δεν συνέτρεχε κανέναν λόγος «αυτοθυσίας»! Στο ανάθεμα οι ιερείς συμμετέχουν επομένως ως δημόσιοι υπάλληλοι και όχι ως ιερείς ώστε να θεωρηθεί πως διαπράττουν Εκκλησιαστικό παράπτωμα.
- **«Η ηθική του κακού μέσου».** Υπάρχουν πράξεις ηθικές που στηρίζονται σε αγαθές προθέσεις (π.χ. σωτηρία της πατρίδας, καλό του λαού, κ.ά), αλλά για να επιτύχουν το στόχο τους χρησιμοποιούν κακό ή λάθος μέσο. Αυτό, υποστηρίζει ο

102 «Δημήτριος Γ. Αρβανίτης εξ Άργους», γνωστός ως Παπαρβανίτης, «ιερεύς και δημοδιδάσκαλος», όπως σημειώνει ο ίδιος στο πόνημά του.

103 Πρόκειται για μεγάλο μουσικού τύπου βιβλίο με σελίδες πενταγράμμου στις οποίες έγραψε το πόνημά του ο Δ. Παπαρβανίτης. Στην αφιέρωσή του γράφει: «Προς Την Α.Α.Μ.Μ. την Βασιλίσσαν του Ελληνισμού Σοφίαν την νέαν Αυτοκράτειραν της νέας Μεγάλης Ελληνικής και Χριστιανικής Ανατολικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Αθήνας. Ο εκπονήσας ταπεινώτατος και ευπειθέστατος Έλλην θεράπων και αφοσιωμένος υπάκοός Σου Δημήτριος Γ. Αρβανίτης, εξ Άργους. Τέως Ιερεύς και τέως Δημοδιδάσκαλος».

104 Αρχιερακή συλλογή του κ. Γ. Γιαννούση, Προέδρου της Αργολικής Αρχιερακής Βιβλιοθήκης Ιστορίας και Πολιτισμού.

105 Πρόκειται για τον Αρχιμανδρίτη Γερμανό Ρουμπάνη Ιεροκήρυκα Μαντινείας και Κυνουρίας και Δ/ντή της Ιερατικής Σχολής της Τρίπολης κατά την περίοδο του Διχασμού. Μετά την καθαίρεσή του γίνεται ιερομόναχος στην Ιερά Μονή Βαρών και τέλος, μετά την διοικητική αποκατάστασή του γίνεται Μητροπολίτης Μαντινείας και Κυνουρίας (26/10/1951). Η απολογία του τυπώνεται τον Ιανουάριο 1958 με τίτλο «Απολογία επί τω πολιτικώ αναθέματι του 1916» και περιλαμβάνει τα έγγραφα της μηνυτήριας αναφοράς, των ενστάσεων και των απολογιών του μετέπειτα Μητροπολίτη.

Ιεράρχης, δεν αναιρεί σε τίποτα την ηθική υπόσταση του προσώπου και τον αγαθό χαρακτήρα της δράσης του, ιδιαίτερα δε στην περίπτωση του αναθέματος που γίνεται ώστε να επέλθει ειρήνευση μεταξύ των αντιμαχομένων.

Έτσι το Ανάθεμα μοιάζει να πήρε το χαρακτήρα τελετουργίας ολοκληρωτικής κάθαρσης από το βενιζελικό άγος, ώστε να αποκατασταθεί συμβολικά η ενότητα της τοπικής κοινότητας.¹⁰⁶

Αναθεματίζοντας τον «προδοτή Βενιζέλο»

Το Δεκέμβριο του 1916 κυκλοφόρησε στην Πελοπόννησο με τη συνδρομή των δικαστικών αρχών, έντυπος αφορισμός εναντίον του Βενιζέλου και κατά των Αγγλογάλλων, ο οποίος είχε τα χαρακτηριστικά λιβελλογραφήματος. Το κείμενο, αν και πλαστογραφημένο, καθώς έφερε τις υπογραφές ανύπαρκτων Επισκόπων, κυκλοφόρησε ελεύθερα, κατόπιν απόφασης του Συμβουλίου των Εφετών, στο Ναύπλιο. Οι μόνοι που δεν επέτρεψαν την κυκλοφορία αυτού του εντύπου ήταν ο νομάρχης Λακωνίας κ. Ζάχος Παπαντωνίου, ο αντιεισαγγελεύων πρωτοδίκης Σπάρτης Ρέγκος και ο Αστυνομικός Δ/ντής Λακωνίας κ. Παπαδόπουλος¹⁰⁷ οι οποίοι όμως για αυτή τους την πράξη παραπέμφθηκαν σε δίκη για παράβαση καθήκοντος με βούλευμα των *εν Ναυπηγίω* Εφετών.¹⁰⁸ Στο πρωτοσέλιδο της εφημ. *Ανόρθωσις*¹⁰⁹ του Ναυπλίου στο κύριο άρθρο - καταπλέττη «*Αρχαί καταπατούσι τους Νόμους*» σχολιάζεται το γεγονός από τον δικηγόρο Πραξ. Μουτζουρίδη για την αντισυνταγματικότητα του, καθώς δεν συνάδει με τις αρχές του κώδικα ποινικής δικονομίας, ο οποίος υποδεικνύει πρώτα να εκδοθεί το δημοσίευμα και κατόπιν να ασκηθούν διώξεις, αν είναι επιλήψιμο και από την άλλη κανει λόγο για την ανασφάλεια των πολιτών, που βλέπουν τις ανώτατες τρεις εξουσίες του Κράτους να αυθαιρετούν απέναντι στην τέταρτη. Ταυτόχρονα στηλιτεύει τη φήμωση της ελευθεροτυπίας και αναφέρεται στην καταστρατήγηση του 14^{ου} άρθρου του Συντάγματος που απαγορεύει τη λογοκρισία αλλά και στις διατάξεις του αναθεωρημένου Συντάγματος του 1911, που μόνο αν προσβληθεί η Θρησκεία ή το πρόσωπο του Βασιλέα, επιτρέπεται η κατάσχεση εντύπων. Όλα τα παραπάνω οδηγούν τον αρθρογράφο στο προφανές συμπέρασμα, πως οι Αρχές της Λακωνίας έδρασαν έκνομα και έκτος των καθηκόντων τους διαπράττοντας αδίκημα κατά της Πατρίδας, κατά του Νόμου, κατά του Τύπου και κατά των Πολιτών. Ήδη με πρόσχημα την συνταγματικότητα και την ευνομία υποθάλλεται η ασχμία του αναθέματος.

Στην Αργολίδα και συγκεκριμένα στις δυο μεγάλες πόλεις της, Άργος και Ναύπλιο, με επικεφαλής τον Μητροπολίτη Αθανάσιο οργανώθηκαν ξεχωριστά «αναθέματα» κατά του Βενιζέλου. Στο Άργος το «ανάθεμα» πραγματοποιήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 1916 σε ένα οικόπεδο, όπου σήμερα υπάρχει το κτίριο του ΟΤΕ. Είναι απορίας άξια η διοργάνωση του «Αναθέματος» την ίδια ημέρα με την Αθήνα, αλλά η πληροφορία που δίνεται από τον Ι. Ζεγκίνη είναι η μοναδική που διαθέτουμε για την εποχή εκείνη. Ο Μητροπολίτης Αργολίδας συνοδευόμενος από τον παπα-Αρβανίτη, ιερέα του Άργους γνωστό για τα αντιβενιζελικά του πιστεύω και την φιλοβασιλική από άμβωνος

106 Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1996), ό.π., σ. 98-101.

107 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 4/9/1916, φ. 140.

108 Χουρμούζιος, Χ. Σ. (1919), *Τα κατά την 18^η και 19^η Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα. Μετά ιστορικής προεισαγωγής και επί τη βάσει των γενομένων εν τη Βουλή και δι' επισήμων εγγράφων αποκαλύψεων*. Λονδίνο: Εκ των Τυπογραφείων της «Εσπερίας», σ. 197.

109 Ό.π.

προπαγάνδα του όπως ήδη αναφέραμε, οδήγησαν το πλήθος στο συγκεκριμένο σημείο όπου, κατά τον Ι. Ζεγκίνη (1996) φώναξε: «*Ο Εφιάλτης επρόδωσε την πατρίδα του. Ο Ιούδας επρόδωσε τον Θεόν του. Ο Εβελθέριος Βενιζέλος επρόδωσε και την πατρίδα του και τον Θεόν του. «Ανάθεμα!» Και ηκοιούθησαν λίθους, η οποία συμβολίζει τον φόνον του αναθεματιζόμενου. Μια μεγάλη σωρός υψώθη και ακοιούθως εψάλη η ακοιουθία του αφορισμού, υπό τας κραυγάς του πλήθους των Αργείων».*

Στο Ναύπλιο οργανώθηκε πολύ αργότερα απ' ότι στο Άργος η «ασχημία του αναθέματος».¹¹⁰ Στις 28 Δεκεμβρίου 1916 «δι' αγγελιών αίτινες εκυκλοφόρησαν από πρωίας, εκλήθη ο ναυπλιακός λαός την 2^{αν} μ.μ. εις την πλατείαν του σιδηροδρομικού σταθμού, δια ν'αναθεματίση τον προδότην και τους συνεργάτας του. Επικεφαλής της «παλλαϊκής συγκεντρώσεως» ήταν ο Μητροπολίτης Αθανάσιος¹¹¹ τον οποίον ο Θ. Δημόπουλος περιγράφει ως αγαθού και αγαπτού από όλους Ιεράρχη και σημειώνει πως διέπραξε το σφάλμα να θεθεί επικεφαλής του «μαινόμενου πλήθους», πιεζόμενος ίσως από τις επιστρατικές οργανώσεις. Πάντως, ο ίδιος Ιεράρχης στις 12/12/1916 είχε ηγηθεί του αναθέματος και στο Άργος. Ακολουθώντας το ίδιο τελετουργικό, όπως σε όλες τις άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, ο Μητροπολίτης «λαβών λίθον ανά χείρας έρριψε τούτον εις τον χώρον του αναθέματος λέγων: «Τω Βενιζέλω, Δαγκλή και Κουντουριώτη, επιβουλευθέντων την πατρίδα και τον βασιλέα, ανάθεμα έστω!». Ακολούθησε το φανατισμένο πλήθος στο οποίο, κατά τις περιγραφές της εφημ. *Ανόρθωσις*¹¹² «έβλεπε τους γέροντας να κρατάσι μεγάλους λίθους και με τρέμοντας τας χείρας να ρίπτουσιν αυτούς εις το «ανάθεμα», νέους, παιδιά, γυναίκας, τους ανώτερους αξιωματούχους της πολιτείας και του στρατού, τους πάντας να διαγκωνίζονται τις θα ρίψη τον μεγαλύτερον λίθον και τις θα εκφέρη την βαρυτέραν αράν κατά των ατίμων και ανοσίων υπονομευτών της Δυναστείας και του καθεστώτος».¹¹³

Στην Αρκαδία τα γεγονότα έχουν δημιουργήσει το ίδιο κλίμα έντασης, πόλωσης και φανατισμού. Στο Λεβίδι της Αρκαδίας επαναλαμβάνονται οι ίδιες σκηνές με «έμμετρο ανάθεμα» που απαγγέλει ο αιδεσιμώτατος Σπ. Ηλιακόπουλος.¹¹⁴ Αντίστοιχα στην Τρίπολη στις 7/11/1916 σε μεγάλη συγκέντρωση στην πλατεία του Αγ. Βασιλείου καί-

110 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 453.

111 Λίγες μέρες νωρίτερα στην εφημ. *Ανόρθωσις*, 25/12/1916, φ. 156, ο Μητροπολίτης Αθανάσιος κοινοποίησε στους ιερείς της επαρχίας Αργολίδας μαζί με την ευχή υπερ του Βασιλέως που εξέδωσε η Ιερά Σύνοδος και μια εγκύκλιο του ιδίου στην οποία αναγνωρίζει τον Βασιλέα ως ακατάλυτο εθνικό σύμβολο στις δύσκολές εθνικές στιγμές που βιώνει η πατρίδα και συνδέοντας τις στιγμές αγωνίας του με το σταυρό του μαρτυρίου και ζητά την συνδρομή της Θείας Πρόνοιας για το Πρόσωπό του.

112 Η εφημ. *Ανόρθωσις*, 17/12/1916, φ. 155 δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Ο αναθεματισμός του προδότου» στο οποίο ο συντάκτης ερμηνεύοντας το ανάθεμα του Ναυπλιακού λαού διατείνεται πως δεν ήταν το μίσος, ούτε η προσωπική εμπάθεια, ούτε άλλα ταπεινά κίνητρα προς το πρόσωπο του Βενιζέλου που οδήγησαν το λαό του Ναυπλίου στον δημόσιο αναθεματισμό του, αλλά *ήτο η ανθόρμητος έκρηξις της φρίκης, την οποίαν εκδοκίμασε ο αγνός και φιλόπαιρος Ελληνικός Λαός από το ανόσιον έγκλημα και η εκκεϊήσις τον πόνον δια το μελετηθέν υπό Ελλήνων εναντίον της πατρίδος ανοσιούργημα και ο πατριωτικός θυμός που οδήγησαν στην ιστορικήτατην πράξιν*. Υποστηρίζει πως ο σωρός των λίθων είναι αποτέλεσμα λαϊκής απόφασης και αποτελεί μνημείο καταδίκης από τη λαϊκή συνείδηση του εγκλήματος της προδοσίας. Ερμηνεία καθαρά συναισθηματική που παρουσιάζεται να έχει ηθικά και λαϊκά ερείσματα.

113 Ό.π., 20/11/1916, φ. 151, διατυπώνει το δικό της «δημοσιογραφικό Ανάθεμα» μέσα από το άρθρο «Οι Δολοφόνοι», στο οποίο ο συντάκτης, που υπογράφει με ψευδώνυμο, καταφέρεται εναντίον των Βενιζελικών με σκληρότατους χαρακτηρισμούς και κάνοντας λόγο για άμην και αναισχυντη προδοσία, η οποία μοιραία επισύρει την εκδίκηση στην ψυχή κάθε Έλληνα.

γεται από το φανατισμένο πλήθος το ομοίωμα του Βενιζέλου.¹¹⁴ Πολλές και σημαντικές πληροφορίες για το γεγονός και τις επιπτώσεις του, αντλούμε από τη δημοσίευση το 1958, από τον Μητροπολίτη Μαντινείας και Κυνουρίας Γερμανό Ρουμπάνη, της απολογίας¹¹⁵ για την συμμετοχή του στο ανάθεμα του Δεκεμβρίου 1916, όταν ήταν Δ/ντής της Ιερατικής Σχολής Τρίπολης.¹¹⁶ Η απολογία περιλαμβάνει πλήθος πληροφοριών και εγγράφων σχετικά με τις καταγγελίες για τη συμμετοχή του στο «ανάθεμα», αλλά και λεπτομέρειες που χρησιμοποιεί ο ίδιος για να αντικρούσει την συνειδητή συμμετοχή του στο γεγονός.¹¹⁷

Στην Κалаμάτα και την ευρύτερη περιοχή το ανάθεμα πραγματοποιήθηκε στις 16/12/1916. Η προεργασία για την οργάνωσή του, όπως και στις άλλες πόλεις, ξεκίνησε από τον Σύλλογο των Επιστράτων¹¹⁸ σε συνεργασία με την Εκκλησία. Οι σκηνές που εκτυλίσσονται κατά την ημέρα του «Αναθέματος» (16/12/1916) παρουσιάζονται από τον τοπικό τύπο με τη δύναμη αρχαίου δράματος όπου «αι κατάροι του λαού έσμιγον με το ανάθεμα των μανάδων και των κοριτσιών της Μεσοπνιακής πρωτεύουσας...».¹¹⁹ Όπως και στις άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, έτσι και στην Κалаμάτα φαίνεται να έχει οργανωθεί η μεταφορά λίθων με «κάρα δίτροχα» μέχρι την πλατεία Κωνσταντίνου του Διαδόχου, όπου έχει προγραμματιστεί το Παμμεσνιακό Ανάθεμα, με τη διαφορά πως εδώ «οι κάτοικοι της παραλίας μετέφερον σωρούς φραγκοσυκεών δια το κατά του προδότου ανάθεμα».¹²⁰ Ο Μητροπολίτης Κалаμάτας κ. Μελέτιος θα δώσει το έναυσμα του λιθοβολισμού, αφού πρώτα ακουστεί από τα χείλη του το Ανάθεμα: «Η κατάρα του Θεού είν επί την κεφαλήν του προδότου Ελευθερίου Βενιζέλου και της συνοδείας αυτού, όστις επεβουλεύθη την Πατρίδα και τον Βασιλέα μας. Ανάθεμα αιώνιον έστω εις αυτόν». Στην Αμαλιάδα το «ανάθεμα» διοργανώθηκε από τον Σύνδεσμο Επιστράτων Αμαλιάδος στις 18/12/1916.¹²¹

Μεταξύ των Σωματείων και Συλλόγων που συγκαλούν συνελεύσεις των μελών τους για το ζήτημα του «Αναθέματος», οι Δικηγορικοί Σύλλογοι της Πελοποννήσου αποτελούν την αιχμή του δόρατος του αντιβενιζελικού αγώνα. Η σημασία τους προκύπτει από την κυρίαρχη θέση τους στην δημόσια ζωή και από τις σχέσεις που διατηρούν με τα κέντρα εξουσίας.

Έτσι, ο Δικηγορικός Σύλλογος Πατρών με Πρόεδρο τον Γ. Αργυρόπουλο και

114 Εφημ. *Σημαία Κалаμών*, 11/11/1916, φ. 955.

115 Ό.π.

116 «Μια από τις πιο μελανές σελίδες της ιστορίας της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι και το «Ανάθεμα» κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου στις 12 Δεκεμβρίου 1916. Τέτοιες περιπτώσεις κατάπτωσης υπήρχαν, διότι η διοικούσα Εκκλησία ήταν ανελεύθερη μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό.», γράφει μεταξύ άλλων ο Πρωτοσύγκελος της Ιεράς Μητροπόλεως Γορτύνης Αρκαδίας, Χρυσόστομος Παπαδάκης. [<http://www.kairatos.com.gr/afieromata/anathemavenizeloy.htm>, (14/5/2015)]

117 Η κλήση σε απολογία στην Ιερά Σύνοδο έγινε μετά από ανώνυμη καταγγελία της 8/10/1917 την οποία, μετά από ένσταση του τότε Αρχιμανδρίτη Γερμανού Ρουμπάνη στις 19/6/1918, υπογράφει τελικά ο «Ν. Γ. Παπανικολάου, Κάτοικος Τριπόλεως».

118 Με ανακοίνωση στον τοπικό τύπο ο Σύνδεσμος των Επιστράτων καλεί το «Λαόν των Κалаμών» (άνδρες, γυναίκες, γέροντες, παιδιά), να προσέλθουν στο «Παμμεσνιακό ανάθεμα κατά του προδότου». (εφημ. *Σημαία Κалаμών*, 16/12/1916, φ. 985).

119 Εφημ. *Σημαία Κалаμών*, 17/12/1916, φ. 986.

120 Ό.π.

121 Εφημ. *Νεοβόλος Πατρών*, 17/12/1916, φ. 348

Γραμματέα τον Αγγ. Ζαφειρόπουλο καλεί τα μέλη του την Κυριακή 18/12/1916 σε τακτική συνέλευση με θέμα: «Έκφρασις αφοσιώσεως του Συλλόγου προς την Α.Μ. τον βασιλέα και αποκήρυξις των προδοτών της Πατρίδος». Από δημοσίευση ψηφίσματος¹²² μαθαίνουμε πως ο Δικηγορικός Σύλλογος Πύργου αποκηρύσσει και παραδίδει «εις το ανάθεμα και το στίγμα της ιστορίας τον προδότην Βενιζέλον. Την Κυριακήν δε το απόγευμα εις την δημοτικήν πλατείαν παρά το ξενοδοχείον «Αχιλλεϊον», παρισταμένων των αρχών και συλλόγων, καλείται ο λαός, όπως ρίψη τον λίθον του αναθέματος κατά των υπονομευτών του Έθνους και του Θρόνου». Όπως και με τα άλλα ψηφίσματα και για όσα υπάρχουν δημοσιογραφικές περιγραφές, δίνεται στο αναγνωστικό κοινό η εικόνα μιας συμπαγούς αντιβενιζελικής πλειοψηφίας που εκφράζει «την αναλλοίωτον πίστιν και αφοσίωσιν εις τον Βασιλέα» και μάλιστα με τέτοια ένταση που να μην αφήνει κανένα περιθώριο παρερμηνείας για το πολιτικό χάσμα: «Οι δικηγόροι όρθιοι εξηλεκράυγασαν υπέρ του Βασιλέως» σημειώνεται σχετικά με το ψήφισμα του Δικηγορικού Συλλόγου Πύργου.

Η Πάτρα την ημέρα του «Αναθέματος»

Στο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Πελοποννήσου, την Πάτρα, οι διαδικασίες πριν και κατά τη διάρκεια της ημέρας του «Αναθέματος» (15-12-1916) περιγράφονται στην έκδοση του *Νεοήλογον Πατρών* (16/12/1916, φ. 347) και αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφοριών για το γεγονός. Δεν έχουμε άλλη συνολικότερη περιγραφή της ημέρας αυτής για κανέναν άλλο δήμο ή πόλη της Πελοποννήσου. Παρ' ότι οι περιγραφές είναι ιδεολογικά φορτισμένες,¹²³ αξίζει μια αναφορά στο φύλλο της εφημερίδας που φωτίζει πλευρές του «Αναθέματος» όπως η οργάνωση του τόπου, οι συμμετέχοντες, η ψυχολογία του πλήθους, οι ιδεολογικές συνιστώσες του γεγονότος, οι οργανωτές, κ.ά.

Ο τόπος: Η Πλατεία Ομονοίας (τι ειρωνεία!) που βρίσκεται δίπλα στην πιο γνωστή περιοχή «Ψηλαλώνια» της Πάτρας, είχε επιλεγεί ως τόπος του «Αναθέματος». Η εφημερίδα μας πληροφορεί πως ενώ η ώρα του «αναθέματος» είχε ορισθεί για τις 3μ.μ, ήδη από τις 2μ.μ ο χώρος είναι πλημμυρισμένος από κόσμο και δεκάδες άλλοι καταφθάνουν ανεβαίνοντας την οδό Καλαβρύτων όπου έχουν αναρτηθεί επιγραφές (πανώ): «... προ του παντοπωλείου Μαυρόγιαννη αιωρείται άνωθεν μέλαινα επιγραφή με τα λέξεις «Κατάρα και ανάθεμα εις τον προδότην Βενιζέλον». Ο τεράστιος λάκκος του αναθέματος «είχε ανορυχθή προς την μεσημβρινήν πλευράν της πλατείας» και είχε διαστάσεις τετράπλευρου με πλευρά τριών μέτρων και βάθος ένα μέτρο. Γύρω από τον λάκκο είχε παραταχθεί δύναμη στρατιωτών και χωροφυλάκων ώστε να μην προσεγγίζει κανείς, κάτι που στάθηκε αδύνατο αφού τα πλήθη «διασπούν την ζώνην και περιτριγυρίζουν τον λάκκον αναφωνούντα διαρκώς ανάθεμα. Εις μάτην ο Διευθυντής της αστυνομίας κ. Πολυχρονάκος μετά των ασυνόμων, προσπαθούν να αραιώσουν τα πλήθη· ταύτα ατίθασσα πλησιάζουν τον λάκκον και αναφωνούν πύοντες εις αυτόν: Ανάθεμα! Ανάθεμα!»

Οι πέτρες του αναθέματος: «Που θα βρούμε πέτρες;» αναρωπιούνται οι πολίτες στα καφενεία, στα γραφεία και στους δρόμους. Οι περιγραφές οι σχετικές με τις πέτρες

122 Ό.π.

123 Ό.π. Στο φύλλο 347 της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1916 ο κεντρικός τίτλος είναι: «Ο χθειςινός βλαϊκός συναγεμμός δια το ανάθεμα των προδοτών. Όβλαι αι βεπομέμρειςαι».

που θα χρησιμοποιηθούν για το ανάθεμα, παρά την κρισιμότητα της κατάστασης, καταλήγουν σε ευτράπελα σκηνικά και ταυτόχρονα αποτελούν θαυμάσιο υλικό για τον ερευνητή που συλλέγει παραδείγματα σχετικά με την ψυχολογία της μάζας. «Να πάρτε μαζί την πέτρα σας! Μην πάτε χωρίς πέτρα για δε θα βρήτε», ήταν η επίσημη προτροπή προς τους πολίτες. Όμως υπάρχει και το «επιχειρηματικό δαιμόνιο της φυλής» που δεν θα άφηνε την ευκαιρία να πάει χαμένη. Έτσι, μικροπωλητές με κάρα βρίσκονταν στους δρόμους και τις πλατείες, ιδιαίτερα δε στη διαδρομή από την οδό Καλαβρύτων στην πλατεία Ομονοίας. Μικροπωλητές που είχαν μεταφέρει και πωλούσαν πέτρες: «- Πάρτε πέτρες για τους αφορισμένους. Επωλούντο οι λίθοι. Και ο κόσμος ηγόραζε λίθους δια το ανάθεμα». Γύρω από την πλατεία Ομονοίας υπήρχαν σταθεμευμένα «κάρρα πλήρη λίθων. Χειραμάξια με λίθους βαμμένους με μελάνην ή πίσσα ιστανται εκεί παρά τα κράσπεδα της πλατείας και φωναί ακούονται πωλητών. - Μια πεντάρα η μαύρη πέτρα δια τους Προδότας. - Μια δεκάρα οι μεγάλες! Μια πεντάρα οι μικρές!». Μικροπωλητές επίσης με χειραμάξια γεμάτα «με κάρτες και καρφίδες του Βασιλέως έκαναν χρυσές δουλειές». Οι περισσότερες πέτρες ήταν βαμμένες με πίσσα μαύρη και σε αρκετές υπήρχαν επιγραφές αναθέματος. Ένας ογκόλιθος 800 οκάδων μεταφέρεται με κάρο από τον εμποροράφητη Μιχ. Χρυσικόπουλο. Πάνω του έχει γραφτεί με πίσσα: «κατάρα και ανάθεμα εις τους κατάπτυστους προδότας, Βενιζέλον, Μικαλακόπουλον, κλπ».

Οι συμμετέχοντες: Η Εκκλησία. Ο Μητροπολίτης κ. Αντώνιος, ο Μητροπολίτης Κορυτσάς κ. Γεννάδιος και ο ιερός κλήρος. Αι αρχαί. Ο Βουλευτής κ. Βασ. Ρούφος, ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος με το Δ.Συμβούλιο, ο Φρούραρχος, ο Εισαγγελεύς, οι Δικαστές και οι Στρατοδίκες, αξιωματικοί και λοιποί δημόσιοι υπάλληλοι. Τα σχολεία. Οι μαθητές των Ελληνικών και Δημοτικών σχολείων σε παράταξη στη μεσημβρινή πλευρά του λάκκου έχοντας ο καθένας από μια πέτρα στο χέρι. Τα Σωματεία, οι Σύλλογοι και οι Συντεχνίες. Οι συνοικίες της πόλης που έφταναν με τις δικές τους επιγραφές επικεφαλής. Μερικές από αυτές: «Ανάθεμα αιώνιον των σφαγέων της Ελλάδος», «Κατάρα και ανάθεμα επικεφαλής του αρχιπροδότου», «Κατάρα εφ'ολοκλήρου της γενεάς του αρχιπροδότου», «Ανάθεμα εις την ψυχήν της ιοβόλου εκίδνης», «Κατάρα εις τας γενεάς των προδοτών της Ελλάδος».

Ηλικίες / Φύλα: Δίνεται η εντύπωση πως όλες οι ηλικίες, άνδρες και γυναίκες, συμμετέχουν στο γεγονός του «Αναθέματος», αλλά όχι και στην ίδια την πράξη. Η στιγμή του «αναθέματος» φαίνεται να είναι καθαρά ανδρική υπόθεση στην Πάτρα σε αντίθεση με τις περιγραφές, για παράδειγμα, της Αργολίδας. Είναι εντυπωσιακές οι περιγραφές για τη θέση του «ωραίου φύλου» την ημέρα εκείνη. Περιγράφοντας την λαϊκή κινητοποίηση, η εφημερίδα σημειώνει για τις γυναίκες: «Το ωραίον φύλον δεν υστέρησεν εις την κίνησιν. Από ενωρίς έσπευδον κυρίες, δεσποινίδες, παιδάκια, υπηρέτριες, να καταλάβουν θέσιν εις τους εξώστας και τα παράθυρα των οικιών της οδού Καλαβρύτων, ήτις φέρει εις την πλατείαν της Ομονοίας ένθα θα ερρίπτετο ο του αναθέματος λίθος». Στην δε περιγραφή του λάκκου η εφημερίδα σημειώνει: «Χιλιάδες λαού έχουν συρρεύσει εκεί με τους λίθους εις χείρας και αναμένουν την ώραν του αναθέματος. Οι περίξ εξώσται και τα παράθυρα των οικιών κατάμεστα εκ του ωραίου

φύλου». ¹²⁴

Η ψυχολογία της μάζας: «Ό,τι εγένετο χθες το απόγευμα εν Πάτραις κατά το ανάθεμα των προδοτών, δεν ήτο λαϊκός συναγερμός, δεν ήτο λαϊκή πλημμύρα, δεν ήτο λαϊκός χείμμαρος, δεν ήτο λαϊκόν κύμα· ήτο μια αγρία θύελλα της λαϊκής ψυχής ήτις εξέσπασε χθες το απόγευμα εις μιαν μυριόφωνον κραυγήν κατάρας και αναθέματος κατά των Εφιαλτών της Πατρίδος και του Θρόνου. Αι Πάτραι δεν ενθυμούνται παρομοίαν λαϊκὴν πλημμύραν, δεν ενθυμούνται παρόμοιον συναγερμόν λαού, όστις έσπευδε να ρίψη τον λίθον της κατάρας κατά των αφορισθέντων υπό της Ορθοδόξου εκκλησίας Προδοτών της Ελληνικής Πατρίδος. Η λαϊκή ψυχή ουδέποτε νοσθάνθη τοιαύτην τρικυμίαν οργής και αγανακτίσεως, όσπν χθες καθ' ήν ώραν έσπευδε να αναθεματίσπ και καταρασθί μετά της Εκκλησίας τους συγγερούς προδότας του Έθνους. ...». Είναι χαρακτηριστική η ίδια η στιγμή του «Αναθέματος» για την ψυχολογική ένταση που επικρατούσε στο πλήθος. Λόγω του συνωσιτισμού ήταν πολύ δύσκολο για την αστυνομία να ανοίξει δρόμο, ώστε οι «Αρχιερείς, ο κλήρος και αι αρχαί» να φτάσουν στο λάκκο, που είχε ανοιχθεί και να αρχίσει η τελετή. Η περιγραφή της εφημερίδας είναι ταυτόχρονα τρομακτική και σπαρταριστική όταν κατορθώνουν οι επίσημοι να φτάσουν στο σημείο και να αρχίσει η τελετουργία: «Οι Αρχιερείς κρατούσιν υψωμένην την χείρα με τον λίθον. Τα πλήθη αποκαλύπτονται. Η στιγμή είναι φοβερή. Η Ορθόδοξος Εκκλησία πρόκειται να αναθεματίσει και αφορίσει τους Εφιάλτας της Πατρίδος. Τα πλήθη ριγούν. Ο Σεβασμιώτατος Επίσκοπος κ. Αντώνιος έχων αριστερά τον Σεβασμ. Μητροπολίτην Κορυτσάς κ. Γεννάδιον, υψώνει την δεξιάν με τον λίθον του αναθέματος και αναφωνεί: κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου...». Το πλήθος τον διακόπτει αρκετές φορές φωνάζοντας «κατάρα» και «ανάθεμα αιώνιον» μέχρι τη στιγμή που καταφέρνει να ολοκληρώσει τον αναθεματισμό: «Κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου, φυλακίσαντος αρχιερείς και προδώσαντος την πατρίδα και τον δαφνοστεφή Θρόνον της Ελλάδος ανάθεμα και κατάρα! Τι επηκολούθησε δεν περιγράφεται. Βροχή, καταιγίς λίθων πίπτει επί του λάκκου. Οι Αρχιερείς και αι αρχαί μόλις και μετά βίας κατορθώνουν να απομακρυνθούν από την λαϊκήν εκείνην θύελλαν».

Θα μπορούσε, στην ανεξέλεγκτη εκείνη στιγμή, να είχαν λιθοβοληθεί και οι ίδιοι!

Το «Ανάθεμα» αποτελεί μια ιδιαίτερη στιγμή στη διαδικασία σύγκρουσης μεταξύ της βασιλικής εξουσίας και του Βενιζέλου. ¹²⁵ Είναι αδύνατο ωστόσο να προσδώσουμε χαρακτηριστικά μιας έστω υποτυπώδους πολιτικής σκέψης. Πρόκειται κυρίως για μια δραματική κορύφωση κατά την οποία όμως χρησιμοποιούνται μέθοδοι εκτόνωσης που από τη μια χειραγωγούν πολιτικά και ιδεολογικά τα πλήθη και από την άλλη ενισχύουν την (παρ)άλογη υιοθέτηση σκέψεων και συμπεριφορών που ενέχουν βία και ψυχολογικό καταναγκασμό, όπως ο λιθοβολισμός, η κατάρα, κ.ά. ενώ ταυτόχρονα

124 Διαφορετική εντελώς εικόνα παρουσιάζεται από την εφημ. *Σημεία Καλαμών* για το ανάθεμα στην πόλη της Καλαμάτας : «...κορίτσια τρέχουν καλπαστικώς εις τους δρόμους και δουλικά με ποδιές, κηρύξαντα ανταρσίαν, κατευθύνονται εκ πολλών συνοικιών εις τον τόπον της γενικής συγκεντρώσεως», 17/12/1916, φ. 986.

125 Επαναλαμβανόμενο ad nauseam, υπό την καθοδήγηση συνήθως του παπά, του δάσκαλου, του κομμάτση και του χωροφύλακα, το ανάθεμα αποτυπώθηκε τελικά στη λαϊκή συνείδηση με βαρυσήμαντες πολιτικές επιπτώσεις. Βοήθησε να συγκολληθεί η συμμαχία των συντηρητικών μικροαστών και μέρους των αγροτών με την πολιτική και οικονομική ελίτ της Παλαιάς Ελλάδας, ενώ οι τοπικές ελίτ το αξιοποίησαν για να συνδέσουν τις μεσαιωνικές φοβίες και αξίες με σύγχρονες μεθόδους πολιτικής ζύμωσης εναντίον των επαναστατών, παράγοντας έτσι επίφοβα στερεότυπα πολιτικής προπαγάνδας. Βλέπε, Μαρκέτος, Σ. (2008), ό.π., σ. 101.

χρησιμοποιούν την ένταση που παράγεται από την ψυχολογία του όχλου.

Εν έτει 1917: Η Εκθρόνισις του άνακτα Κων/νον (30 Μαΐον 1917)

Η εφημ. *Ανόρθωσις*,¹²⁶ σε ανταπόκριση από την αθηναϊκή εφημ. *Σκριπ*, δημοσιεύει την είδηση του τελεσιγράφου του Ζόναρ που αφορούσε στην αξίωση παραίτησης του βασιλιά Κων/νου και το Διάγγελμα του «Προς τον Ελληνικόν λαόν». Ο συντάκτης της, κος Γριβάκης, θεωρεί πως *η Ιστορία θα στιγματίσει την πράξιν των ισχυρών της γης να απερίλασον εκ της Πατρίδος Αυτού έναν Ηγεμόνα, απηλώς και μόνο επειδή σάθηκε σώφρων Πατήρ δια τους υπηκόους του αληλά και πως η ιστορία θα αποδώσει δικαιοσύνη και θα παραθέσει εις το όνομα του βασιγέως Κων/νον εκτός από Μέγας και το Σωτήρ Βασιλεws. Στο ίδιο φύλλο της Ανορθώσεως διαβάζουμε πως, όταν ανακοινώθηκε το «συγκινητικόν Διάγγελμα της παραίτησεως» στους Ναυπλιείς από τον νομάρχη Θ. Λέκκα, το βράδυ της 30^{ης} Μαΐου του 1917, ο λαός «έξαγής εκ θλίψεως προέβει σε θυρωβώδη διαδήλωσιν καθ ήν επήλθε τιμωρός θρασέων τινών Βενιζελικών αληλά εν τη μεγαλοφροσύνη του επέβαλε τιμωρίαν επεική». Αυτό το οποίο εννοούσε η εφημερίδα, μας το περιγράφει εύγλωττα ο Θ. Δημόπουλος στην *Ιστορία του Ναυπλίου* καταγράφοντας τη συγκέντρωση ολόκληρου του πληθυσμού των Ναυπλιέων και τη μεταφορά μεγάλων εικόνων του Βασιλιά στην πλατεία Συντάγματος καθώς και τη ρίψη πυροβολισμών. Η κατάσταση βρέθηκε γρήγορα εκτός ελέγχου και οι πιο θερμόαιμοι έσπαζαν τις πόρτες καταστημάτων και σπιτιών των αντιφρονούντων βενιζελικών και κατέστρεφαν ό,τι έβρισκαν μέσα. Σημαντικές ζημιές υπέστησαν το σπίτι του πρώην φιλελεύθερου βουλευτή και πρόξενου της Γαλλίας Ιων. Αθ. Τερζάκης, το καφενείο του Κ. Λάναινα, το φαρμακείο του Ε. Τριανταφύλλου, το χαρτοπωλείο του Ν. Χριστόπουλου κ.α. Οι βενιζελικοί του Ναυπλίου, έχοντας πληροφορηθεί το γεγονός της παραίτησης νωρίτερα, έφυγαν από την πόλη καταφεύγοντας στο Κιβέρι, στους Μύλους (παραλιακά χωριά του Δήμου Άργους - Μυκηνών) και στις γύρω περιοχές, με αποτέλεσμα να μην υπάρξουν ανθρωπίνα θύματα.*

Αυτό που θα πρέπει να κρατήσουμε είναι η έκπληξη του Θ. Δημόπουλου για την πρωτοφανή αγριότητα των καταστροφών καθώς, όπως αναφέρει, παρά τις πολιτικές αντιπαλότητες, αυτό που χαρακτήριζε τους Ναυπλιώτες ήταν ο αμοιβαίος σεβασμός.¹²⁷ Την επόμενη μέρα έγινε νέο πάνδημο συλλαλητήριο χωρίς ταραχές και έκτροπα, χάρη στην επέμβαση του διοικητή του Γ' Σώματος στρατού, αντιστράτηγου Κ. Μοσχόπουλου, ο οποίος, αφού κάλεσε τον δήμαρχο Ναυπλίου κ. Φαρμακόπουλο, το σύλλογο Επιστράτων και τα προεδρεία των συλλόγων, αξίωσε να μην διασαλευτεί η τάξη. Αποφασίστηκε δε ομόφωνα να συνταχθεί ψήφισμα των Ναυπλιέων που να δηλώνει την πίστη και αφοσίωση στο πρόσωπο του βασιλιά.¹²⁸

Χαρακτηριστικός ήταν ο λόγος που εκφώνησε ο δήμαρχος του Ναυπλίου στον οποίο ονόμασε την Τρίτη της 30^{ης} Μαΐου 1917 αποφράδα ημέρα καθώς την παρομοίασε με την Τρίτη της 29^{ης} Μαΐου του 1453, που συνέβη η άλωση της Κων/πολης, παραλληλίζοντας τον βασιλέα Κων/νο με τον Κων/νο Παλαιολόγο, συμβολοποιώντας και ηρωοποιώντας τον και παρουσιάζοντας τον ως σωτήρα που θυσιάστηκε για το λαό του. Αντίστοιχα στο επόμενο φύλλο της εφημ. *Ανόρθωσις*, (11/6/1917, φ. 190),

¹²⁶ Εφημ. *Ανόρθωσις*, 4/6/1917, φ. 189.

¹²⁷ Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 455-457

¹²⁸ Ό.π.

γίνεται ακόμη ένας συμβολικός παραλληλισμός του εξόριστου Κων/νου με το Μέγα Κων/νο και διατυπώνεται η αξίωση να ανακηρυχτεί από την Ιερά σύνοδο Άγιος και Μεγαλομάρτυρας, αποτυπώνοντας έτσι μια ολόκληρη συλλογιστική της περιόδου του Διχασμού, που ήθελε στο πρόσωπο του Κων/νου να συναντώνται δύο συμβολικές αξίες, μια εθνική και μια ηθικοπνευματική, δηλαδή ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός.¹²⁹

Η είδηση της βασιλικής παραίτησης ξάφνιασε αρχικά και βύθισε στο πένθος και την Πάτρα.¹³⁰ Ο πατρινός τύπος αναφέρει μεταμεσονύχτια διαδήλωση στην Πάτρα που διήρκεσε ως τις πρωινές ώρες με το λαό να ζητά όπλα για να υπερασπιστεί το ίνδαλμά του, φωνάζοντας συνθήματα «Κανείς δεν μπορεί να μας πάρει το Βασιλέα μας» ή «Αυτός είναι ο Πατέρας μας και ο Θεός μας» ενώ καταγράφουν αντίστοιχο *παθηλαϊκόν συναγεμρόν εις τον Πύργον* με τους κατοίκους να ανακοινώνουν τηλεγραφικά μέσω του τύπου στον Κων/νο πως περιμένουν τις οδηγίες του για να πορευτούν ανάλογα, καταριέται *τους ατίμους προδότας*. Πρωτοφανής συναγεμρός έγινε στο Αίγιο και ένοπλο συλλαλητήριο στη Μεσσηνία, τη Μάνη και το Οίτυλο (Ν. Λακωνίας),¹³¹ όπως επίσης συλλαλητήρια στην Καλαμάτα και την Τρίπολη.¹³² Όμως ο φόβος της αντεκδίκησης ήταν ήδη παρών μαζί με την απογοήτευση της πολιτικής ήττας και την ψευδολογία της προπαγάνδας.¹³³

Βενιζελική Διακυβέρνηση: Το Ελληνικό δράμα αρχίζει τώρα¹³⁴

Στις 13 Ιουνίου 1917 επιστρέφει ο Ελ. Βενιζέλος στην Αθήνα και σχηματίζει κυβέρνηση. Επανέφερε σε λειτουργία την βουλή που είχε διαλυθεί στις 31 Μαΐου 1915, γνωστή ως «Βουλή των Λαζάρων»,¹³⁵ και στην οποία το Ναύπλιο αντιπροσώπευαν οι βουλευτές: Θεόδωρος Φαρμακόπουλος και Δημ. Αθ. Τερζάκης.¹³⁶ Τυπικά - αλλά όχι ουσιαστικά - ο Εθνικός διχασμός είχε λήξει. Η πόλωση ωστόσο υπήρχε πάντα εκεί. Η ώρα της αντεκδικητικής απειλήσεως είχε φτάσει,¹³⁷ καθώς η δράση προκαλεί αντίδραση και αντίποινα.¹³⁸ Ο Ελ. Βενιζέλος γίνεται πρωθυπουργός μιας βαθιά διχασμένης Ελλάδας. Θα κυβερνήσει εξίσου αυταρχικά με τους προκατόχους του,¹³⁹ εφαρμόζοντας

129 Εφημ. *Πελοπόννησος* 1/6/1917, φ. 9074, Ο βασιλιάς ονομάζεται ο Χριστός της Ελλάδας.

130 Εφημ. *Νεοθήβος Πατρών* 31/5/1917, φ. 147 και *Πελοπόννησος* 31/5/1917, φ. 9075

131 Εφημ. *Πελοπόννησος* 1/6/1917, φ. 9074

132 Ό.π., 2/6/1917, φ. 9075

133 Εφημ. *Πελοπόννησος*, 8/6/1917, φ. 9082 Πληροφορεί πως η γαλλική προπαγάνδα μέσω της γαλλόφωνης εφημ. *Προγκρέ* στην Αθήνα παρουσίασε στους Γάλλους αλλοιωμένη την είδηση της εκθρόνισης του Κων/νου

134 Ό.π., 9/7/1917, φ. 9083.

135 Ι.Ε.Ε., ό.π., σ. 46-48.

136 Δημήτριος Τερζάκης (1870 - 21 Ιουλίου 1958). Δικηγόρος και πολιτικός. Γιος του Αθαν. Τερζάκη, ενός από τους παλαιότερους εμπόρους του Ναυπλίου και αδελφός του Ιωάννη Αθ. Τερζάκη. Διετέλεσε δήμαρχος Ναυπλιέων από το 1899 ως το 1901 και αργότερα Νομάρχης Αργολίδας. Εξελέγη πρώτη φορά βουλευτής Αργολιδοκορινθίας στις εκλογές του Μαΐου του 1915. Στις 13 Νοεμβρίου 1932 εξελέγη γερουσιαστής Αργολίδας & Κορινθίας με τον Εκλογικό Σύλλογο Αγροτών σε επαναληπτικές εκλογές, υπηρετώντας ως το 1935. Ήταν πατέρας του γνωστού λογοτέχνη, θεατρικού συγγραφέα και ακαδημαϊκού Άγγελου Τερζάκη. Βλέπε, Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 444· [<https://el.wikipedia.org> (30/7/2015)].

137 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 16/4/ 1917, φ. 181 Μηνύσεις.

138 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 9/7/1917, φ. 181.

139 Μποχώτης, Θ., «Εσωτερική πολιτική 1900-1922», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), (2009), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Όψις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, 1900-1940*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 95-96· Κωστής, Κ., ό.π., σ. 561

στρατιωτικό νόμο,¹⁴⁰ επιβάλλοντας λογοκρισία,¹⁴¹ εκτοπίζοντας και διώκοντας τους αντιφρονούντες πολιτικούς, στρατιωτικούς, δικαστικούς, δημοσιογράφους και ιερείς.

Χαρακτηριστική του νέου πολιτικού κλίματος είναι και η αναδίπλωση της ναυπλιακής εφημ. *Ανόρθωσις*, (11/6/1917, φ. 190) όπου στο κύριο άρθρο «ρίχνει τους τόνους» αναγνωρίζοντας την ανάγκη πειθαρχίας, πouxίας και τάξης, προφανώς επηρεασμένη τόσο από την εκθρόνιση του Κων/νου τον Μάιο του 1917, όσο και από το φόβο της αντεκδίκησης με την αναμενόμενη επάνοδο του Βενιζέλου στον πρωθυπουργικό θώκο, ενώ η ίδια εφημερίδα (16/7/1917, φ. 194) στο κεντρικό άρθρο «Η Εθνική Πορεία», προτείνει τεχνηέντως σύμπνοια, ομοφροσύνη, ομοψυχία, συναίνεση με δεδομένο πως *τα γενόμενα σ'εκ απογίγγονται*. Αποδεχεται ο συντάκτης πως, αφού η Ελλάδα *έλαβε ωρισμένην εθνικήν κατευθυνσιν, επιβάλλεται η συνεργασία πάντων των ανθρώπων του έθνους συμβιβασμένη με τας περιστάσεις προκειμένον να εξυπηρετηθούν τα εθνικά συμφέροντα*. Υπό το νέο πρίσμα της υποχρεωτικής ομόνοιας και συνεργασίας καλεί την Αντιπολίτευση να μην απομακρυνθεί από τις εργασίες της Βουλής πιστεύοντας πως η αποχή της δεν θα έχει κανένα πρακτικό αποτέλεσμα και δεν θα κρίνει την νομιμότητα του βενιζελικού καθεστώτος. Με έξυπνα διατυπωμένο και δημοκρατικά επιχρισμένο λόγο, προκρίνει στάση αναμονής ως τις επόμενες εκλογές, όπου θα εκφραστεί η λαϊκή ετυμηγορία. Θεωρεί ο συντάκτης πως πρέπει να γίνει κατανοητό από όλους ότι *υπέρ της πολιτικής διαμάχης κείται η δύναμις των πραγμάτων και [...] ότι δεν είναι σήμεραν εποχή ερίδων και αντιδράσεων, όπως βαδίζει το έθνος εις την εθνικήν πορείαν*.

Παρόλα αυτά, στο Ναύπλιο πραγματοποιήθηκαν σημαντικές απολύσεις - εκτοπίσεις: του Νομάρχη Αργολιδικορινθίας Θ. Λέκα, του διευθυντή της νομαρχίας Γ. Κοντόπουλου, του εισαγγελέα εφετών κ. Ρωμανού, του εισαγγελέα των Πρωτοδικών κ. Μαχαίρα και του μηχανικού κ. Γιαννόπουλου.¹⁴² Επιπλέον ο επίσκοπος Αθανάσιος, με την κατηγορία της συμμετοχής του στο «ανάθεμα», παραπέμφθηκε σε εκκλησιαστικό δικαστήριο και καθαιρέθηκε από το αξίωμά του.¹⁴³

Τον Οκτώβριο του 1917 συγκροτήθηκε επίσης στο Ναύπλιο έκτακτο Στρατοδι-

140 Έκτακτα μέτρα αυτής της περιόδου αποτελούν η δημιουργία επιτροπών Δημόσιας Ασφάλειας και Λογοκρισίας του Υπουργείου Εσωτερικών, καθώς και η ψήφιση του νόμου 755 της 23^{ης} Αυγούστου 1917 «περί αδικημάτων τινών κατά της ασφάλειας της χώρας και της κοινής πouxίας» που έμεινε γνωστός ως ο νόμος «περί δυσμένειας κατά του καθεστώτος», έδωσαν την ευκαιρία σε κατώτερα εκτελεστικά όργανα, να επιδείξουν «υπερβάλλοντα ζήλο», που στράφηκε τελικά εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου και αύξησε τον αριθμό των αντιφρονούντων. (Ι.Ε.Ε., ό.π., σ. 48).

141 *Εφημερίς των Νόμων*, 16/10/1917· *Δικαστικόν περιοδικόν*, Έτος Α' - Τόμος Δ', Αριθ. 2, Τεύχος 142, τεκμήριο 5425_2 [Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης, Α.Π.Θ., [http://digital.lib.auth.gr/record/142611\(10/8/2015\)](http://digital.lib.auth.gr/record/142611(10/8/2015))] «Ημείς ό Αντιστράτηγος Διοικητής του Α' Σώματος Στρατού καί Στρατιωτικός Διοικητής του Νομού Αττικοβοιωτίας. Έχοντες υπ' όψιν τήν υπ' άρ. 28573 της 21 'Ιουλίου 1917 ήμετέραν διαταγήν καί προς αποτελεσματικήν εφαρμογήν τών περί τύπου απαγορευτικών διατάξεων αυτής, διατάσσομεν όπως πάσα εφημερίς ή περιοδικόν ή οίονδήποτε γενικώς έντυπον έκδιδόμενον καί κυκλοφορούν έν τή περιφέρεια του Νομού Αττικοβοιωτίας άποστέλλη ασφαλώς άμα τή έκδόσει του εις τό υφ' ημάς τμήμα λογοκρισίας δύο αντίτυπα έξ έκάστου φύλλου του. Κατά παντός παραβάτου της παρούσης θά επιβάλλονται αί ποινάί του Στρατιωτικού Νόμου.» Αθήναι τή 5 'Οκτωβρίου 1917 κ. δ. 'Ο Έπιτελάρχης Δ. Φ. Πραντούνας συνταγματάρχης.

142 Εφημ. *Σύνταγμα*, 18/ 7/1917, φ. 1166.

143 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 458.

κείο,¹⁴⁴ το οποίο εκδίκασε τα αδικήματα «κατά του καθεστώτος» και επιπλέον αυτά που αφορούσαν στην αισχροκέρδεια.¹⁴⁵ Και ενώ από τον Ιούνιο του 1917 ως το Μάρτιο του 1918 η επιστράτευση προχωρούσε σταδιακά, το Στρατοδικείο Ναυπλίου τιμώρησε πολλούς στρατιωτικούς που αντέδρασαν, με μεγάλες ποινές.¹⁴⁶ Δύο μάλιστα υπαξιωματικοί τουφεκίστηκαν στο πεδίο ασκήσεων στο Πολύγωνο.¹⁴⁷

Όλα τα παραπάνω δημιουργούσαν κλίμα τρομοκρατίας στην αργολική πρωτεύουσα, το οποίο επιτείνονταν από τη δημιουργία μιας «Επιτροπής επί των απελάσεων», η οποία εκδίωξε όσους είχαν αναμειχθεί ενεργά στο Σύλλογο των Επιστράτων. Έτσι συνελήφθησαν οι Πραξ. Μουτζουρίδης, δικηγόρος και Γ. Μηνάιος, γιατρός και εξορίστηκαν στη Σάμο και στην Κρήτη αντίστοιχα. Παράλληλα, όσοι βενιζελικοί ναυπλιώτες είχαν υποστεί ζημιές στα σπίτια και στα καταστήματά τους το βράδυ της 30^{ης} Μαΐου 1917, έκαναν καταγγελίες ζητώντας αποζημιώσεις και την ποινική τιμωρία των δραστών. Αυτό οδήγησε σε σύλληψη και προφυλάκιση δεκαεπτά «ακραίων βασιλοφρόνων», από εύπορες και λαϊκές τάξεις, στις φυλακές των υποδίκων του Λεονάρδου ως τον Απρίλιο του 1918, οπότε και πραγματοποιήθηκε η πολύκροτη δίκη των «Επιστράτων του Ναυπλίου», στην οποία αθωώθηκαν τρεις ενώ οι υπόλοιποι δεκατέσσερις καταδικάστηκαν σε φυλάκιση έξι μηνών έως ενός έτους στις φυλακές στο Παλαμίδι.¹⁴⁸

Αλλά και στην Αχαϊκή πρωτεύουσα η κατάσταση κινούνταν στο ίδιο επίπεδο. Τον Ιούλιο του 1917 η εφημερίδα Πελοπόννησος εξαναγκάστηκε σε παύση μετά από 32 χρόνια λειτουργίας. Μετά από δημοσίευση άρθρου του αρχισυντάκτη της Μιχ. Σακελλαρίου στις 3/6/1917 φ. 9078 με τίτλο «Αντί ολίγων πλίνθων» κατά των συμμαχικών δυνάμεων κατοχής, ο Γάλλος Υπάτος Αρμοστής ναύαρχος Ζοννάρ αξίωσε να διακοπεί η έκδοση της εφημερίδας και ο Μιχ. Σακελλαρίου να παρουσιαστεί εντός έξι ημερών στις Γαλλικές αρχές του Πειραιά. Το φύλλο 9083 της 9^{ης} Ιουνίου 1917 ήταν το τελευταίο της πρώτης περιόδου της εφημ. *Πελοποννήσου* με τίτλο: «Η Πελοπόννησος υποκύπτουσα εις την βίαν διακόπτει την έκδοσή της από αύριον». Ωστόσο, την επόμενη κιόλας μέρα 10/6/1917, κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της εφημ. *Τηλέγραφος*, που αποτέλεσε τη συνέχειά της. Ως ιδιοκτήτης του Τηλέγραφου αναγραφόταν ο Νικόλαος Φραγκόπουλος, αδελφός του Χαράλαμπου. Ωστόσο, περίπου δύο μήνες αργότερα, συλλαμβάνονται ο Χαράλαμπος Φραγκόπουλος, διευθυντής της διακοπείσας εφημ. *Πελοποννήσου* και ο αδελφός του Νικ. Φραγκόπουλος, μετά από μήνυση του δ/ντή της Αστυνομίας κ. Βουράκη, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Η κατηγορία αφορούσε στη συνεννόηση - συνωμοσία των αδελφών Φραγκόπουλου με τον στρατηγό Σωτήλη, τον γερμανό υπήκοο Βέραρδ Στόλντενωφ - είχε απελαθεί από την Ελλάδα, προ ενός έτους - και άλλων *λαμβάνοντες αποφάσεις στρεφόμενοι εναντίον των συμφερόντων της Ελλάδος, τας οποίας εξετάζουν οι αστυνομικαί αρχαί και οι επίστρατοι*. Ο μηνυτής παρουσίασε δέκα μάρτυρες για να στηρίξει τη μήνυσή του και μετά από μια ανάκριση παρωδία, διατάχθηκε η προφυλάκιση των δημοσιογράφων και οδηγήθηκαν

144 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 1/10/ 1917, φ. 205. Ο νομός Αργολιδοκορινθίας τίθεται σε κατάσταση πολιορκίας και συνίσταται έκτακτο Στρατοδικείο στο Ναύπλιο για τα αδικήματα που αφορούν στην ασφάλειαν του Κράτους, του Πολιεύματος και της Δημοκρατίας.

145 Ό.π., 3/12/ 1917, φ. 213.

146 Ό.π., 30/9/ 1917, φ. 202.

147 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 459.

148 Ό.π.

στις φυλακές της Ακρόπολης.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί πως η εφημ. *Πελοπόννησος* είχε μπει στο στόχαστρο της λογοκρισίας από πολύ νωρίτερα. Έτσι διαβάζουμε στο άρθρο «Διώξεις δημοσιογράφων» της εφημ. *Νεολόγος Πατρών* (14/4/1917, φ. 100) πως οι πρόξενοι της Αγγλίας και της Γαλλίας στην Πάτρα επισκέφτηκαν τον εισαγγελέα Πρωτοδικών κ. Γαλανόπουλο, για το θέμα της καταδίωξης του διευθυντή κ. Βασιλειάδη και του αρχισυντάκτη κ. Σακελλαρίου της εφημ. *Πελοπόννησος*, διότι τα δημοσιεύματα τους ήταν υβριστικά και προσβλητικά κατά των Συμμαχικών Δυνάμεων της Αντάντ, που έδρευαν στην Πάτρα και του ζήτησαν να επιληφθεί της εκδίκασης των μηνύσεων, όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Αυτό που προκαλεί εδώ το ενδιαφέρον είναι το σχόλιο της εφημ. *Νεολόγος*, η οποία, ούσα φιλοβενιζελική, σχολιάζει πως *η τοιαύτη ενέργεια των κ. κ. Προξένων δεν ήτο αποτέλεσμα διαταγών εξ Αθηνών ή συστάσεων, αλλήλ προήρχετο εξ αυτών των ιδίων*, θέλοντας να μετριάσει την εμπλοκή της Κυβέρνησης Βενιζέλου σε φαινόμενα δημοσιογραφικής δίωξης, φίμωσης του Τύπου και κατάργησης της ελευθεροτυπίας και να πείσει πως αποτελούν μεμονωμένα περιστατικά και δεν είναι προϊόντα κεντρικού πολιτικού σχεδιασμού.

Αποκλεισμός, θημός και επισιτισμός στην Πελοπόννησο εν έτη 1916 - 1917

Ήδη στις 19/11/1916, στον Πύργο, καταγράφεται από την εφημ. *Πατρίς*¹⁴⁹ συναγερμός των Ηλείων για την εκβιαστική τακτική του συμμαχικού αποκλεισμού ενώ στις 21/11/1916 ξεκίνησε και στην Πάτρα ο αποκλεισμός αιφνιδιαστικά.¹⁵⁰ Στο πρωτοσέλιδο του *Νεολόγου Πατρών* λίγες μέρες αργότερα επιβεβαιώνεται πως η Αχαϊκή πρωτεύουσα τελεί υπό γενικό αποκλεισμό,¹⁵¹ τον οποίο η φιλοβενιζελική εφημερίδα προσπαθεί να δει ψύχραιμα, αν και δεν κατανοεί πως σε μια φίλια χώρα, οι Σύμμαχοι επιβάλουν ένα τέτοιο μέτρο, το οποίο θεωρεί αδικαιολόγητο και άδικο. Στην Καλαμάτα καταγράφονται ήδη αντιπρόσωποι του Γαλλικού προξενείου και των Συμμαχικών δυνάμεων. Έτσι, όταν τον Νοέμβριο του 1916 αναχωρούν οι συμμαχικές υπηρεσίες που έδρευαν εκεί, ξεσπά φημολογία ότι *η πόλις κυρήσσεται εν καταστάσει αποκλεισμού*.¹⁵²

Στο Ναύπλιο,¹⁵³ επίσης, έδρευαν αντιπρόσωποι του Γαλλικού προξενείου και των Συμμαχικών δυνάμεων ενώ στις αρχές Δεκεμβρίου 1916, *εγέμισεν η θάλασσα του Ναυπλίου Αγγλογαβηλορωμαιοαγικά πηλοία*.¹⁵⁴ Μετά την αποδοχή από τον Κων/νο του τελεσιγράφου από το ναύαρχο de Fourneux, εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο «Συμμαχικός Έλεγχος» από Γάλλους αξιωματικούς, ο οποίος έλεγχε και διέυθυνε την κίνηση στο λιμάνι και το σιδηρόδρομο. Για οποιαδήποτε μετακίνηση απαιτούνταν λήψη άδειας από το γραφείο Ελέγχου και η ταυτόχρονη έκδοση πιστοποιητικού από το δήμο το οποίο έπρεπε να έχει φωτογραφία και σφραγίδα του «Συμμαχικού Ελέγχου». ¹⁵⁵ Επι-

149 Εφημ. *Πατρίς Πέργον*, 20/11/1916, φ. 5885.

150 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 21/11/1916, φ. 327.

151 Ό.π., 26/11/1916, φ. 327.

152 Ό.π.

153 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 30/10/1916, φ.148.

154 Ό.π., 4/12/1916, φ. 153.

155 Έλεγχος ο οποίος σύμφωνα με εφημ. *Ανόρθωσις* (21/9/1917, φ. 204) εφαρμόζονταν ως τον Σεπτέμβριο του επόμενου έτους. «Οι ταξιδεύοντες εις λιμένας του εσωτερικού δέον να εφοδιάζονται με διαβατήρια φέροντα την φωτογραφίαν των. Όταν ο λιμήν είναι βάσις στρατιωτική δέον το διαβατήριον να θεωρήται και υπό του Συμμαχικού ελέγχου».

πλέον υπάλληλοι του γραφείου του συμμαχικού ελέγχου έκαναν έλεγχο των αδειών ταξιδιού σε ατιόπλοια και σε σιδηρόδρομους. Παράλληλα, ήταν διάχυτος ο φόβος των Γάλλων στρατιωτικών στην Ελλάδα, από τη δράση των γερμανικών υποβρυχίων¹⁵⁶ στα ελληνικά χωρικά ύδατα και υπέθεταν πως τροφοδοτούνταν με πετρέλαιο από τις ελληνικές ακτές. Επειδή μάλιστα υπήρχαν αναφορές για την περιοχή των Μύλων Αργολίδας (παραθαλάσσιο χωριό της Αργολίδας, απέναντι από το Ναύπλιο και 8 περίπου χιλιόμετρα νότια του Άργους και ανήκει στον Δήμο Άργους – Μυκηνών), μια βενζινακάτος του Συμμαχικού Ελέγχου, περιπολούσε διαρκώς όλα τα παράλια του Αργολικού κόλπου και απαγόρευε την έξοδο από αυτόν ακόμη και σε λέμβους.¹⁵⁷

Ήδη από τις αρχές του 1916 και δεδομένου του γενικού αποκλεισμού της χώρας, στο κύριο άρθρο της εφημ. *Σύνταγμα* γίνεται αναφορά με αρκετά γλαφυρό τρόπο του αντίκτυπου των στερήσεων του πολέμου κατά τις άγιες ημέρες που πέρασαν *εις τα πλείστα των χριστιανικών σπιτιών* και παράλληλα επισημαίνεται η έλλειψη επάρκειας αγαθών και κατά συνέπεια η ανατίμηση των προϊόντων, με το ναυπλιακό λαό να *αφίνεται έρμαιον της πεινής και ασυνειδησίας των πωλητών*.¹⁵⁸

Στην Πάτρα καταγράφεται¹⁵⁹ διαδήλωση, η οποία αποτελούνταν από γυναίκες που κρατούσαν παιδιά στην αγκαλιά τους, από μικρά παιδιά που κρατούσαν μαύρες σημαίες, από επιστράτους και άλλους πολίτες που αληθινά *εθιμοκτόνουν και διέτρεχον κρίσιν*. Ήδη λοιπόν από το Μάρτιο του 1916, οι στερήσεις, η επιστράτευση, ο πόλεμος και η εξουθένωση από την πείνα δημιουργούν ασφυκτικές κοινωνικές και βιοτικές συνθήκες με συνακόλουθο τη λαϊκή αγανάκτηση, η οποία προοιωνίζει και εξηγεί τα αποτελέσματα των εκλογών του 1920, καθώς αποδεικνύει πως από πολύ νωρίς οι αντοχές του κόσμου είχαν θέσει το δίλλημα, που τέθηκε στις μοιραίες για το Βενιζέλο εκλογές.

Η εφημ. *Σημαία Καθαμών*¹⁶⁰ αναφέρει πως δεν υπάρχει ψωμί στη Μεσσηνιακή πρωτεύουσα ενώ το ζήτημα του σίτου θέτει και η εφημ. *Γορυνία* της Τρίπολης (3/9/1916, φ.652),¹⁶¹ η οποία αναφέρει πως για δύο ημέρες η Τρίπολη απειλήθηκε από το λιμό. Η έλλειψη σε κεντρικό επίπεδο επιβεβαιώνεται και από την εφημ. *Νεορόγος Πατρών*¹⁶² η οποία όντας φιλοβενιζελική, προσπαθεί να εξωραΐσει τον αποκλεισμό με ορθολογικά επιχειρήματα.¹⁶³ Έτσι, αξιολογεί τα μέτρα της Κυβέρνησης και της Επιτροπής των Προμηθειών για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού ως *εύστοχα, θνιστερή και αποτελεσματικά*, κρίνοντας ως θετικό και αναγκαίο μέτρο ακόμα και την επίταξη των τροφίμων προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αισχροκέρδεια. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο ελληνικός λαός από φύσεως υπήρξε λιτός και ολιγαρκής και δεν θα δυσκολευτεί να γίνει και *ολίγον οικονομότερος, υπείκων εις την αδυσώπητον ανάγκην* και εφό-

156 Εφημ. *Πελοπόννησος*, 21/2/1916 φ. 8621. Το άρθρο «Κατά θάλατταν» αναφέρει πως τα γερμανικά υποβρύχια πλημύρισαν τη Μεσόγειο και έγιναν ο φόβος των Συμμάχων.

157 Δημόπουλος, Θ., ό.π., σ. 452.

158 Εφημ. *Σύνταγμα*, 13/1/1916, φ. 1105.

159 Εφημ. *Νεορόγος Πατρών*, 4/3/1916, φ. 61.

160 Εφημ. *Σημαία Καθαμών*, 10/2/1916, φ. 724.

161 «Γορυνία»: Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και των ειδήσεων. Εκδίδονταν κατά Κυριακήν. Εκδότης-Ιδιοκτήτης ο Άγγελος Γ. Φανός [https://www.arkadiapress.gr].

162 Εφημ. *Νεορόγος Πατρών*, 26/11/1916, φ. 327.

163 Εφημ. *Νεορόγος Πατρών*, 28/11/1916, φ. 329.

σον εξυπηρετείται ένας σκοπός. Βάσει των παραπάνω επιχειρημάτων ο αρθρογράφος θεωρεί πως ο αποκλεισμός θα αποβεί ανεπαίσθητος και ο ελληνικός λαός θα αποδείξει πως δεν κάμπτεται *προ τοιούτου είδους αδικότατων πιέσεων* και θα πείσει αυτούς που προβαίνουν στο *νέον μέτρον, να τον αφήσωσιν ήσυχον, όπως ζήσει ελεύθερος*.

Και ενώ σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, η έκφραση των παθών ήταν ασύλληπτη, σε επίπεδο επιβίωσης, ο εντεινόμενος αποκλεισμός φέρνει την πλήρη έλλειψη ψωμιού στο Ναύπλιο, βασικού είδους διατροφής και τροφίμων γενικότερα, τα οποία έκρυβαν οι επιτήδαιοι έμποροι, ώστε να μπορούν να τα πουλάνε σε υψηλές τιμές,¹⁶⁴ αυξάνοντας έτσι τα φαινόμενα αισχροκέρδειας. Παράλληλα, σε όλη την περιφέρεια Αργολίδας παρατηρείται έλλειψη δημητριακών και κυρίως σιταριού και επισημαίνεται ο κίνδυνος να μην σπαρεί ο τόπος, αφού οι γεωργοί περιμένουν μάταια τους σπόρους σιταριού για να σπείρουν από την Επιτροπή των Προμηθειών.¹⁶⁵

Προς το τέλος του 1916 οι αντοχές των ανθρώπων δοκιμάζονταν¹⁶⁶ σκληρά. Με κεντρικό άρθρο *«Η ιστορία θα τους σιγματίσει»*,¹⁶⁷ η εφημ. *Ανόρθωσις*, κατηγορεί για *εσχάτου είδους ανανδρία* τους ισχυρούς της Δύσης, γιατί προσπαθούν να ασκήσουν πίεση *μέσω της καταδίκης εις τον δια της πείνης θάνατον*, σε ένα λαό, που για να σώσει την πατρίδα του συσπειρώθηκε *περί του Θρυλικού Βασιλέα του* και δηλώνει πως παρά τα όσα υφίστανται δεν θα υποχωρήσουν.

Μετά από το τηλεσίγραφο που επέδωσαν οι πρεσβευτές των τεσσάρων Δυνάμεων στην κυβέρνηση Λάμπρου την 1^η Δεκεμβρίου 1916, από τα μέσα Ιανουαρίου 1917¹⁶⁸ ως και τα τέλη Φεβρουαρίου 1917¹⁶⁹ κατέπλευσαν στο ναυπλιακό λιμάνι μια σειρά πλοίων φέρνοντας τα *ενεπομείναια εν ταις Κεντρικαίς αποθήκαις πολεμοφοδία και πυρροβόλια*, ενώ σιδηροδρομικώς μεταφέρονταν *απειρία νηλικού πολέμου*, που ανήκε στο Γ' Σώμα Στρατού, που έδρευε προσωρινά στο Ναύπλιο. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό πόσο κομβικής σημασίας ήταν η αργολική πρωτεύουσα *φύσει* (κοντά στην Αθήνα και με φυσικό λιμάνι) και *θέσει* (ύπαρξη σώματος στρατού). Αυτό που δεν πρέπει να λανθάνει είναι το εξής οξύμωρο: η συγκέντρωση των εκπροσώπων όλων των

164 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 2/10/1916, φ. 144.

165 Ό.π., 30/10/1916, φ.148

166 Βλέπε, Καβαδίας, Μπ. (2013), *Περιπέττει, Βίος και Διαθήκη Χρήστου Θεοδορακόπουλου, Β' Έκδοση*. Αίγιο, σ. 45-46. « [...] ο Πόλεμος εξακολουθεί, κανένα Κόμμα δεν υποκύπτει. Τότε ο Βενιζέλος εν συναιέσει με πολλούς φίλους τον έφηνε εις Θεσσαλονίκην και εσχμήτισε Κυβέρνησιν και μας αιχμαλώτισαν και τον Στόλον μας. Ε, τότε διατάζει ο Βενιζέλος 20 χιλιάδας Αγγλογάλλων να καταλάβουν τας Αθήνας, και να αιχμαλώτισουν τον Βασιλέα Κωνσταντίνον. Όπου έγινε 3 ημερόνυκτα επανάστασις και σφαγή Βενιζελικών και Βασιλικών. Επί τήνους ενικήθησαν οι Βενιζελικοί και Αγγλογάλλοι, όπου τότε μας εκήρξαν γενικόν αποκλεισμόν εις το εμπόριον, όπου μήτε βάρκα δεν μας άφηναν να κινηθεί, αφού έφθασε το ψωμί 7 δραχ. η οκά, όπου ο πτωχός κόσμος υπέφεραν και πολλοί απέθανον εκ της πείνης». Τα απομνημονεύματα του Χρήστου Θεοδορακόπουλου (1888 - 4 Οκτωβρίου 1969) καταγόμενου από τη Βιλιβίνα (Καλάβρυτα) και δημοσιευμένα από το διοέγγονο του κ. Μπάμπη Καβαδία, παρουσιάζουν σχεδόν ημερολογιακά τα ιστορικά γεγονότα τριών συναπτών ετών 1915-1918, μέσα από το πρίσμα ενός απλοϊκού φτωχού ανθρώπου. Η υποκειμενικότητα που διέπει την ιστόρηση - καθώς είναι βασιλόφρων - έχει σημασία, γιατί ο εμφανής ρεαλισμός, ενός εκ των αφανών πρωταγωνιστών της ιστορίας, που εμείς μελετούμε, αντανακλά την πραγματιστική αντίληψη της διχαστικής και διχασμένης πραγματικότητας που βίωνε, αλλά και των συνεπειών του λιμού.

167 Ό.π., 25/12/1916, φ. 156.

168 Ό.π., 22/1/1917, φ. 171 . Στο ίδιο φύλλο αναφέρεται η επίταξη των ιερών ναών του Άργους για αποθήκευση του πολεμικού υλικού, γεγονός που προκαλεί τη δυσαρέσκεια των Αργείων.

169 Ό.π., 12/2/1917, φ. 173· *Ανόρθωσις* 26/2/1917, φ. 176.

δυνάμεων της Αντάντ ως ελεγκτές στο κατά βάση βασιλοκρατούμενο Ναύπλιο άρα και αρνητικά διακείμενο απεναντί τους. Αυτή η ιδεολογικά ανομοιογενής συνύπαρξη ίσως εξηγή και την σχετικά ήπια εκδήλωση φαινομένων βίας.

Στις αρχές του 1917 λοιπόν, το Ναύπλιο βρίθει στρατού και στόλου. Οι *ξένοι εθελγκταί*, Άγγλοι,¹⁷⁰ Γάλλοι,¹⁷¹ Ρώσοι,¹⁷² Ιταλοί¹⁷³ αξιωματικοί από τη μια και το Γ' Σώμα στρατού, η VI Μεραρχία, το 8^ο Πεζικό Σύνταγμα, το 42^ο Ευζωνικό, το VI Ορειβατικό Πυροβολικό, το Γ' Σύνταγμα Πεζικού,¹⁷⁴ 1^ο Πεζικό Σύνταγμα Αθηνών¹⁷⁵ από την άλλη κάνουν την πόλη να μοιάζει *ως κατακτημένη εξ εφόδου*.¹⁷⁶ Όμως η πόλη του Ναυπλίου αν και είναι γεμάτη *πυρομαχικών και σιδηρών, στερείται των σιτηρών*¹⁷⁷ και παρατηρείται παντελής *έξθλιψις ζάχαρεως*¹⁷⁸ για την οποία η εφημ. *Ανόρθωσις*¹⁷⁹ υπαινίσσεται κακοδιαχείριση από την τοπική επιτροπή προμηθειών ενώ την ίδια στιγμή επαινεί την προσωπική εμπλοκή του μητροπολίτη Αθανάσιου στην εξοικονόμηση τροφίμων, τονίζοντας την ανθρωπιστική στάση του και υπεραμύνεται της Αστυνομίας για τις κατηγορίες ολιγορίας (έλλειψης τροφίμων και κακής ποιότητας) που διατύπωσε η πολιτικά φίλια εφημ. *Σύνταγμα*, επιβεβαιώνοντας έτσι τις σχέσεις αλληλεγγύης της εφημερίδας με την Εκκλησία και τις Αστυνομικές αρχές.

Και ενώ η εφημ. *Ανόρθωσις* (29/1/1917, φ. 172) στις αρχές του 1917, στο κεντρικό άρθρο με τίτλο «Το Τέλος του πολέμου», αναφέρεται στον υποβριαχιακό πόλεμο και συνακόλουθο αποκλεισμό που ξεκίνησε η Γερμανία εναντίον Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας και στις συνέπειές του για τις ουδέτερες χώρες, τονίζοντας ιδιαίτερα την ζημιά που θα προκαλούσε στην Ελληνική Ναυτιλία, οι μήνες που ακολούθησαν ως τον καθολικό αποκλεισμό της Πελοποννήσου, τον Μάιο του 1917, ήταν δραματικοί και για την ελληνική οικονομία και κοινωνία με το Υπουργείο Εσωτερικών να ανακοινώνει πως καταβάλλει κάθε δυνατή μέριμνα για εξοικονόμηση και αποστολή αλεύρων και ζητά από το λαό να δείξει τη δέουσα εγκάρτιση, έχοντας υπόψη του την *κρίσιμην Εθνικὴν περίστασιν*.¹⁸⁰ Ο λαός εξεγείρεται με συλλαλητήρια¹⁸¹ ζητώντας να τους δοθούν

170 Ό.π., 9/7/1917, φ. 193.

171 Ό.π., 19/3/1917, φ. 179. Σημαιοφόρος του Γαλλικού ναυτικού κ. Πιέρ Κουμπιγέ.

172 Ό.π., 19/2/1917, φ. 173. Ρώσος Λοχαγός κ. Ρουσιάν Στρατ και Γάλλος στρατηγός Κομπού.

173 Ό.π., 29/1/1917, φ. 172. «Αφίκετο ο Ιταλός λοχαγός κ. Ματιέα όστις μετά των ενταύθα εδώ ελεγκτών συναδέλφων του, θ' αποτελέσωσι τον Ανταντικόν έλεγchon επί των ενεργούντων μετασταθμεύσεων».

174 Ό.π. Τον Ιανουάριο του 1917 το Ναύπλιο ορίστηκε τόσο ως έδρα του Γ' Συνταγματος Σκαπανέων, όσο και του Γ' Σώματος στρατού, το οποίο έδρευε στη Θεσ/κν. Ο στρατός φτάνοντας στο Ναύπλιο εγκαταστάθηκε στους στρατώνες του της πόλης, με διοικητή τον πρώτο μέραρχο της 4^{ης} Μεραρχίας κατά τους Βαλκανικούς πολέμους και ήδη αντιστράτηγο Κ. Μοσχόπουλο, και επιτελάρχη τον τότε συνταγματάρχη πυροβολικού Ν. Τρικούπη. Μαζί με τα παραπάνω συντάγματα επέστρεψε στο Ναύπλιο και η 4^η Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού, η οποία είχε μεταφερθεί στη Θεσ/κν από τον Οκτώβριο του 1915. Βλέπε, Δημόπουλος, ό.π., σ. 454-455· Περιοδικό Στρατός και Ενημέρωση, «IV Μεραρχία Πεζικού Πελοποννήσου», τεύχος 23, Ιανουάριος - Φεβρουάριος - Μάρτιος 2012, Γ.Ε.Σ., Διεύθυνση Ενημερώσεως και Δημοσίων Σχέσεων, σ. 24-27, [http://www.army.gr/files (8/8/2015)].

175 Ό.π. Επίτιμος διοικητής του είναι ο βασιλιάς Κων/νος.

176 Ό.π., 22/1/1917, φ. 171.

177 Ό.π.

178 Εφημ. *Νεοθλόγος Πατρών*, 22/3/1917 φ. 78.

179 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 22 /1/1917, φ. 171.

180 Ό.π., 19/2/1917, φ. 175.

181 Ό.π., 11/3/1917, φ. 178 και *Πελοπόννησος*, 11/3/1917, φ. 8996.

τα επιταγμένα τρόφιμα.¹⁸² Σημειώνονται θάνατοι από αστία¹⁸³ και εμφανίζονται παιδιά ρακοσυλλέκτες.¹⁸⁴ Η εφημ. *Ανόρθωσις* (12/2/1917, φ.173) δημοσιεύει την απόφαση της Ιεράς Συνόδου να μην τηρηθεί η νηστεία της Σαρακοστής λόγω εξαιρετικών περιστάσεων και διατυπώνονται ευθείες κατηγορίες για την εμπλοκή των ιερέων στα *έκτροπα*¹⁸⁵ της διανομής των δελτίων τροφίμων. Κλείνουν οινομαγειρεία¹⁸⁶ λόγω έλλειψης άρτου,¹⁸⁷ ο οποίος πωλείται πανάκριβα, όταν υπάρχει, μολονότι νοθεύεται επικίνδυνα, ενώ η ύπαρξη και κυκλοφορία πλαστών δελτίων δυσχεραίνει περισσότερο την κατάσταση.¹⁸⁸ Ένα επίσης ζωτικό θέμα που αφορά όμως αποκλειστικά την δυτική Πελοπόννησο (Πάτρα – Πύργος), όπως φαίνεται από τις καθημερινές αναφορές στον τοπικό τύπο, κατά τα έτη 1916-1917, είναι αυτό της εξοικονόμησης,¹⁸⁹ υπερτίμησης¹⁹⁰ και έλλειψης¹⁹¹ του θεϊκού χαλκού ο οποίος είναι απαραίτητος στην αμπελουργία και τη σταφιδοκαλλιέργεια.

Μια σημαντική συνέπεια του συμμαχικού αποκλεισμού για το Ναύπλιο ήταν και η οριστική διακοπή του φωτισμού.¹⁹² Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η πόλη να φωτίζεται με λάμπες πετρελαίου και οι κάτοικοι υποχρεώθηκαν από την αστυνομία να βάζουν φανάρια έξω από τα σπίτια και τα καταστήματα και για την προστασία από τις κλοπές.¹⁹³ Χαρακτηριστικό άλλωστε είναι πως η εφημ. *Ανόρθωσις* στα περισσότερα φύλλα της το 1917, το θέμα του κύριου άρθρου στο πρωτοσέλιδο αφορά (εκτός από το επισιτιστικό πρόβλημα) στον φωτισμό της πόλης. Για το ίδιο πρόβλημα του φωτισμού κάνουν λόγο και οι δυο πατρινές εφημερίδες *Νεολόγος Πατρών* και *Πελοπόννησος*, προσθέτοντας και ένα ακόμη, που ήταν η παύση της λειτουργίας του τραμ στις 8 Μαρτίου 1917¹⁹⁴ και ύστερα από λίγες μέρες, στις 15 Μαρτίου 1917, του εργοστάσιου αερίοφωτος. (Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 16/03/1917, φ. 72)

Συμμαχικός αποκλεισμός Ισθμού.

Η δύσκολη κατάσταση της πείνας και της πείνας για την Πελοπόννησο ολοκλη-

182 Εφημ. *Πατρίς Πύργου*, 11/3/1917, φ. 5959.

183 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 26/3/1917, φ. 180. Η Αστυνομία αναφέρει δύο θανάτους από αστία και η φιλοβενιζελική εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 21/3/1917 φ. 77 στο άρθρο «*Συνέπειαι του αποκλεισμού*» αναφέρει πως οι θάνατοι από αστία στην Ελλάδα συζητώνται στην αγγλική Βουλή ενώ κάνει λόγο και για θανάτους και εγκατάλειψη βρεφών σε σπίτια και βρεφοκομεία στην Πάτρα.

184 Εφημ. *Ανόρθωσις* 14/5/1917, φ.186. Αναφέρεται στην απόλυτη κατάντια με τη δημοσίευση της σοκαριστικής είδησης πως κάποια παιδιά έψαχναν στα σκουπίδια για λίγο φαγητό.

185 Ό.π., 12/2/1917, φ. 173 και *Ανόρθωσις* 30/4/1917, φ. 184.

186 Ό.π., 30/4/1917, φ. 184.

187 Εφημ. *Πελοπόννησος*, 10/3/1917, φ. 8995b.

188 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 23/5/1917, φ. 139 στο άρθρο «*Διατί επείνασαν αι Πάτραι*» αναφέρει πως στην Πάτρα έμειναν 25 συνεχόμενες ημέρες χωρίς ψωμί.

189 Εφημ. *Πελοπόννησος*, 10/3/1917, φ. 8995b.

190 Ό.π., 9/3/1917, φ. 8637.

191 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 8/5/1916, φ. 126 και *Πελοπόννησος* 8/6/1917, φ. 9082.

192 Εφημ. *Ανόρθωσις* 25/12/1916, φ. 156.

193 Ό.π., 26/3/1917, φ. 180. Παρατηρούνται φαινόμενα κλοπής ειδών πρώτης ανάγκης, όπως το φαγητό αλλά και χρημάτων, και η εφημ. *Ανόρθωσις* 9/4/1917, φ.181 κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για την ασφάλεια στα μαγαζιά και στα σπίτια της πόλης του Ναυπλίου, με τη σωρεία των κλοπών, οι οποίες λόγω του σκότους που επικρατεί στην πόλη διευκολύνει τους δραστές και ζητά από την Αστυνομία να επέμβει και να ενισχύσει τις φρουρές στους δρόμους.

194 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 7/3/1917, φ. 63.

ρώθηκε με το συμμαχικό αποκλεισμό του Ισθμού της Κορίνθου, ο οποίος έγινε αντιληπτός στην Πάτρα τόσο με τη διακοπή της τηλεφωνικής και τηλεγραφικής επικοινωνίας, μεταξύ Πατρών - Αθηνών, όσο και της σιδηροδρομικής συγκοινωνίας, με τηλεγραφική ανακοίνωση στη διεύθυνση του ΣΠΑΠ στην Πάτρα ότι δεν θα υφίστανται δρομολόγια για τη γραμμή Κορίνθου - Πειραιώς, μέχρι νεότερης ειδοποίησης. Το μόνο τηλεγράφημα που διαβιβάστηκε στην Πάτρα από Αθήνα, αφορούσε στην απαγόρευση ανταλλαγής κρυπτογραφικών τηλεγραφημάτων στο εσωτερικό, ακόμη και επισήμων, και ανακοινώθηκε σε όλα τα γραφεία του Νομού. Επίσης στο Αντίρριο διακρίνονταν από το Ρίο να βρίσκονται ελλιμενισμένα δύο μεγάλα μεταγωγικά πλοία, ένα αντιτορπιλικό και οκτώ τορπιλλαιευτικά.¹⁹⁵

Εντύπωση προκαλεί, πως για τα τεκταινόμενα του συμμαχικού αποκλεισμού στον Ισθμό, τα οποία οριοθετούν το πέρασμα από την ουδετερότητα στην εμπόλεμη συμμετοχή της Ελλάδας και την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και δεδομένου του γεγονότος πως το Ναύπλιο απέχει ελάχιστα από την Κόρινθο και αποτελεί στρατιωτικό κόμβο, δεν γίνεται λόγος στην εφημ. *Ανόρθωσις*. Το αποσιωπά σαν να μην συμβαίνει και τα άρθρα της είναι στραμμένα στο παράλληλο αιτιατό γεγονός του πελοποννησιακού αποκλεισμού που είναι η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και το διάγγελμα της παραίτησης του. Επιμένει να αρθρογραφεί με απόλυτα συναισθηματικό και μελοδραματικό τόνο τονίζοντας τη θυσία του βασιλιά υπέρ του λαού του. Ο φιλοβασιλικός προσανατολισμός και η βενιζελική εχθρότητα της εξαντλείται σε ανυπόγραφα σημειώματα και μονόστιλα.

Πείνα μετά την επάνοδο του Βενιζέλου.

Ακόμη και μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, τον Ιούνιο του 1917, συνεχίζονταν η πείνα και οι ελλείψεις. Τα χωράφια μένουν ακαλλιέργητα, πολλά καταστήματα κλείνουν, οι παραγωγοί συνέχισαν να αποκρύπτουν ή να δηλώνουν πολύ λιγότερη σοδειά από την αληθινή, ρέποντας όλοι προς την αισχροκέρδεια.¹⁹⁶ Ο παρατεταμένος υποσιτισμός των κατοίκων έφτασε στο έσχατο όριο εξ αιτίας των σοβαρών ελλείψεων στα τρόφιμα.¹⁹⁷ Λείπουν τα πάντα. Ακόμα και το αλάτι.¹⁹⁸ Παρατηρείται μαζική φτωχοποίηση, καθώς πλήθος λαού υπόφεραν αφάνταστα και συχνά δοκίμασαν λιμό, ενώ παράλληλα οργιάζαν σε εγκληματικό βαθμό τα φαινόμενα νοθείας. Συγκεκριμένα στην εφημ. *Σύνταγμα* (6/8/1917, φ. 1171) στο κεντρικό άρθρο με τίτλο «Να προστατευθεί ο λαός» τονίζεται η άμεση ανάγκη για προστασία του λαού από τα φαινόμενα νοθείας που εξακολουθούν να παρουσιάζονται σε διάφορα βασικά είδη. Ο κόσμος διαμαρτύρεται ενώ συνεχίζονται τα έκτροπα κατά τις διανομές των τροφίμων.¹⁹⁹ Οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων (εκτός των Στρατιωτικών και Δικαστικών) είναι

195 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 30/5/1917, φ. 146· Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 31/5/1917, φ. 147· Εφημ. *Πελοπόννησος*, 30/5/1917, φ. 9074· Εφημ. *Πελοπόννησος*, 31/5/1917, φ. 9075

196 Εφημ. *Τηλέγραφος*, 15/8/1917, φ. 67 «Στρατιωτικός νόμος και αισχροκέρδεια»· Εφημ. *Ανόρθωσις*, 27/8/1917, φ. 200 «Η λύσσα του Μινώταυρου της αισχροκέρδειας»

197 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 1/10/1917, φ. 205. Το Άργος, κατεχοχόν οποipαραγωγός περιοχή, πεινά και προμηθεύονται τα απαραίτητα από το Ναύπλιο. Το Ναύπλιο πάλι τροφοδοτώντας συνεχώς με λαχανικά την Αθήνα και τον Πειραιά τα στερείται όπως επίσης τα αυγά και το τυρί, αν και ήταν μια περιοχή καθαρά κτηνοτροφική.

198 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 17/9/1917, φ. 203. Χρονογράφημα, Αλατομαχία.

199 Ό.π., 6/8/1917, φ. 197. Στο Ναύπλιο παρατηρούνται έκτροπα στη διανομή μακαρονιών και όρυζας.

οι κατώτατοι με αποτέλεσμα να μην αρκούν για τις ανάγκες της διατροφής.²⁰⁰ Συνέπεια των στερήσεων και του υποσιτισμού ήταν να αυξηθεί η θνησιμότητα.²⁰¹ Τελικά ο συντονισμένος συμμαχικός αποκλεισμός στην Πελοπόννησο (και στην Ελλάδα γενικότερα) σε συνδυασμό με την έλλειψη σιτάρκειας, ασκούσε φοβερή πίεση.

Μέτρα εναντίον του Λιμού - Επισιτισμός

Για να αντιμετωπιστεί η επισιτιστική κρίση στις πόλεις και ο συνακόλουθος λιμός τη διετία 1916-1917, κρίθηκε απαραίτητη η λήψη μέτρων,²⁰² τα οποία ήταν:

1. *Επιτροπές διανομής τροφίμων, επιτροπές Επισιτισμού και Κέντρα Εφοδιασμού στις Τοπικές Επιτροπές Επισιτισμού.*²⁰³
2. *Οργάνωση Οικονομικών Συνοσιτίων:* στο Άργος,²⁰⁴ λειτουργησαν λαϊκά οικονομικά συσσίτια.
3. *Έρανοι υποχρεωτικοί από ευπορότερους* που όμως προσκρούουν κάποιες φορές στην κοινωνική αναληψία των εύπορων οικογενειών να βοηθήσουν την κατάσταση.²⁰⁵
4. *Ατομικά δεθτία:* ήδη από το 1916 εφαρμόζονταν για την προμήθεια του ψωμιού το *ατομικόν κατακόκκινον δεθτίον* σφραγισμένο από την Αστυνομία, στο οποίο αναγράφονταν το όνομα του φούρνου, της συνοικίας, το όνομα της οικογένειας και ίσχυε για 30 μέρες.²⁰⁶
5. *Δημιουργία Αγροτικών Συνεταιρισμών:* στο χωριό Μέρμπακα (επίσημη σημερινή ονομασία, «Αγία Τριάδα») στις 19/2/1917 συγκροτήθηκε ο πρώτος Γεωργικός Συνεταιρισμός.²⁰⁷ Ιδρύεται στην Αοίνη (χωριό του Δήμου Ναυπλιέων) στις 24/3/1917, Γεωργικός Πιστωτικός Συνεταιρισμός «ο Άγιος Τρύφων», με 66 μέλη *άμα τη δημιουργία του*, για να φροντίσει για τα συμφέροντα των πολιτών, τη διαφήμιση και ανάπτυξη των προϊόντων τους.²⁰⁸ Στην εφημ. *Ανόρθωσις* (7/5/1917, φ. 185) ο Πραξ. Μουτζουρίδης σχολιάζει θετικά στο πρωτοσέλιδο την ύπαρξη γεωργικών συνεταιρισμών στην Ευρώπη και μιλώντας για την αξία τους, ενημερώνει για την κίνηση που έγινε και στον Ναύπλιο για δημιουργία συνεταιρισμού καταβάλωσης -, ενώ στο ίδιο φύλλο αναφέρεται η Α' γενική συνέλευση του Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού στη Νέα Επίδαυρο.

200 Ό.π., 8/10/1917, φ. 206.

201 Ό.π., 5/11/1917, φ. 210, παρατηρείται έλλειψη ή απίστευτη υπερτίμηση στην κίνηση και ζητείται επείγοντως αποστολή της, κάτι που σημαίνει πως η ελονοσία και οι θέρμες αποτελούσαν ένα ακόμη πλήγμα για τους κατοίκους της επαρχίας Ναυπλίου. Αυτό τεκμηριώνεται στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας (*Ανόρθωσις*, 12/11/1917, φ.21) με την αναφορά της επίσκεψης του γιατρού στο δημοτικό σχολείο και την επιβεβαίωση κρουσμάτων των ασθενειών στα παιδιά, που σε συνδυασμό με την αστία τα αποδυνάμωνε εντελώς.

202 Ό.π., 22/1/1917, φ. 171. Επισημαίνει από πολύ νωρίς τη λήψη δραστικών μέτρων, αν συνεχιστεί ο αποκλεισμός, και κατηγορεί τις συμμαχικές δυνάμεις για την κατάσταση στερήσεων της Ελλάδας.

203 Ό.π.

204 Ό.π., 11/3/1917, φ. 178.

205 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 19/2/1917, φ. 175.

206 Ό.π., 16/10/1916, φ. 146.

207 Ό.π., 26/3/1917, φ. 180.

208 Ό.π.

6. *Έλεγχος Γεωργικής Παραγωγής με τον διορισμό εποπτών συγκομιδής*²⁰⁹ *αβλή και έλεγχο διακίνησης προϊόντων*.²¹⁰ Παράλληλα με νομοθετικό διάταγμα το Υπουργείο Εποπτεισμού, απαγορεύει σε ολόκληρη την επικράτεια για το 1917 εκ μέρους των παραγωγών, οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση, ολική ή μερική πώληση ή διάθεση σιταριού, αραβόσιτου, κριθαριού, ρυζιού, βρώμης, σίκαλης, σανού, οσπρίων και γενικά κάθε καλλιεργήσιμο είδος, εκτός αν επιτραπεί η διάθεση με έγγραφη άδεια από το Υπουργείο. Στους γεωργούς χορηγούνταν για την καλλιέργεια, ποσό κριθαριού και βρώμης, με βάση δηλώσεις που έχουν ελεγχθεί.²¹¹
7. *Επίταξη τροφών* για την πάταξη της αισχροκέρδειας αλλά και του μαυραγοριτισμού.²¹²
8. *Στρατοδικεία για αισχροκέρδεια*: εφαρμόζεται ο νόμος «Περί αισχροκέρδειας» και πραγματοποιούνται δίκες και καταδίκες.²¹³
9. *Απογραφές κατοίκων*: μετά από προκήρυξη του στρατιωτικού διοικητή Αργολιδοκορινθίας Αλεξ. Κοντούλη, διατάχθηκε απογραφή του πληθυσμού Ναυπλίου και Πρόνοιας²¹⁴ προκειμένου να χορηγηθούν νέα δελτία τροφίμων. Τελικά απογράφηκαν 6.119 άτομα, σε αντίθεση με τα προϋπάρχοντα 7.800 δελτία τροφίμων, δηλ. βρέθηκε διαφορά 1781 δελτία, γεγονός που επιβεβαιώνει τις κατηγορίες που διατυπώνονταν από την εφημ. *Ανόρθωσις* για πλαστοπροσωπία και για άδικες διανομές.²¹⁵
10. *Κατάρτιση Κατάλογων*: η εφημ. *Ανόρθωσις* (26/3/1917, φ. 180) καταγγέλλει επιτήδειους που παίρνουν αλεύρι για άτομα που κατοικούσαν άλλοτε στο Ναύπλιο αλλά έχουν φύγει ή κάποιους άλλους που δήλωναν 8-10 άτομα κατά οικογένεια, ενώ ήταν 5-6 και συστήνει στις επιτροπές έλεγχο των καταλόγων για δίκαιη διανομή.²¹⁶ Ένας τέτοιος κατάλογος εντοπίστηκε στο Μαθητολόγιο Δημοτικού Σχολείου Ερμιόνης, το οποίο από τις 3 Μαρτίου 1917, χρησιμοποιήθηκε για την καταγρα-

209 Εφημ. *Σύνταγμα*, 18/6/1917, φ. 1166

210 Εφημερίς των Νόμων, 16/10/1917: Δικαστικόν περιοδικόν, Έτος Α΄ - Τόμος Δ΄, Αριθ. 2, Τεύχος 142 τεκμήριο 5425_2 [Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης, Α.Π.Θ., <http://digital.lib.auth.gr/record/142611> (10/8/2015)] *Αι μεταφοραί της Πελοποννήσου, ποια τρόφιμα επιτρέπονται*. «Επειδή παρετρήθη σύγκρουσις εις τας μεταφοράς των διαφόρων ειδών τροφίμων εν Πελοποννήσω, το υπουργείο του Εποπτεισμού απεύθυνε προς τον Νομάρχην Αρκαδίας επείγουσαν τηλεγραφικάν διαταγήν, εν η ορίζει τα εξής: 1) Απαγορεύει την παρακράτησιν του 40 τοις 100 εκ των διερχομένων εξ Αρκαδίας τροφίμων. 2) Εξουσιοδοτεί τον Νομάρχην να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα μόνον όσον αφορά τα όσπρια καί γεώμυλα. 3) Η μεταφορά του σίτου επιτρέπεται ελευθέρως εντός της Πελοποννήσου, και 4) Επιτρέπεται άνευ ουδενός εμποδίου ή μεταφορά σφαγίων, τύρου, βουτύρου, ελαίου και τραχανά».

211 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 7/5/1917, φ. 185.

212 Ό.π., 12/11/1917, φ. 211· Τηλέγραφος 12/11/1917, φ. 153· *Νεολόγος Πατρών*, 28/11/1916, φ. 329.

213 Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 22/3/1917 φ. 78· Εφημ. *Ανόρθωσις*, 26/3/1917, φ. 180.

214 Η Πρόνοια είναι προάσιο του Ναυπλίου και ο πρώτος οργανωμένος προσφυγικός συνοικισμός που δημιούργησε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, για να στεγάσει Κρήτες και άλλους πρόσφυγες. Βλέπε, Βελιώτη - Γεωργοπούλου, Μ., «Χώρος και Ιστορία. Διακρίσεις, συγκλίσεις και ρευστότητες σε μια πόλη της Πελοποννήσου», στο Σπυριδάκης, Μ. (επιμ.), (2009), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και πολεοδομικές διαστάσεις*. Αθήνα: εκδόσεις Νήσος, σ. 69-91· Γεωργόπουλος, Δ. Χ., *Πρόνοια Ναυπλίου: Περιδιάβαση στο χώρο και το χρόνο*. [<http://argolidalife.gr> (5/8/2015)].

215 Εφημ. *Ανόρθωσις*, 5/11/1917, φ. 210.

216 Ό.π., 23/4/1917, φ. 183. «Θα μείνουν ατιμώρητοι».

φή αλφαβητικού ονομαστικού καταλόγου²¹⁷ στις περιοχές Ερμιόνης, Θερμοσίας και Μεταλλείων.²¹⁸ Εντοπίστηκε επίσης ένα έγγραφο Εντολής - Βεβαίωσης του Υπουργείου Επισιτισμού, από το Παράρτημα Πειραιά με ημερομηνία 11/9/1918, που απευθύνεται στην Τοπική επιτροπή επισιτισμού της Κοινότητας Ερμιόνης με το οποίο πληροφορούν ότι η κ. Ακατερίνη Κορά κατέθεσε στην επιτροπή του Πειραιά το *δεητίον άρτον και τροφίμων και διεγράφη τον καταβόλον επισιτισμού*, και ζητούν να την εγγράψουν στο σχετικό κατάλογο της περιφέρειας της Ερμιόνης και σε εκ νέου αναχώρηση της να την εφοδιάσουν με όμοια βεβαίωση για να εγγραφεί στο σχετικό κατάλογο του νέου τύπου μετεγκατάστασής της.²¹⁹ Αντίστοιχα, η εφημ. *Ανόρθωσις* (21/9/1917, φ. 204) ενημερώνει ότι *πας αναχωρών δι' Αθήνας ή Πειραιάν δέον να εφοδιάζεται δια πιστοποιήσεως υπό της αρμοδίας επιτροπής ίνα δυνάμει ταύτης λαμβάνει εις Πειραιάν ή Αθήνας δεητίον άρτον και τροφίμων*.

Τα παραπάνω τεκμήρια αποδεικνύουν πως υπήρχε κρατικός έλεγχος, ώστε να αποτρέπονται φαινόμενα διπλών εγγραφών στους επισιτιστικούς καταλόγους σε περιπτώσεις μετακινήσεων των πολιτών και κατά συνέπεια στο ίδιο άτομο να χρεώνονται διπλά δελτία και άρα διπλές ποσότητες φαγητού ή ότι άλλο δικαιούνταν ως κρατικό βοήθημα.

Τελειώνοντας το 1917, η έλλειψη τροφίμων, έφερε πολλές περιοχές στα πρόθυρα λιμού. Η κατάσταση είχε γίνει τόσο τραγική που οι Σύμμαχοι ομολογούσαν ότι «η ελληνική κυβέρνηση έχει ανάγκη από χρήματα και ο λαός έχει ανάγκη από ψωμί».²²⁰ Ο συντάκτης της εφημ. *Ανόρθωσις* θα το χαρακτηρίσει ως *θλιβερό έτος, έτος πολιτικής πτωκαγιάς, έτος αθηνηλοσπαραγμού, έτος της γυνότιπτος και της πείνης, έτος των σκελθέθρων και της φρίκης, μαύρο έτος κατά το οποίο αθηναπόλητα φρικιαστικά γεγονότα συντάραξαν την Οικουμένην*. Ο αποκλεισμός, επομένως ήταν *άστοχοις πιεστικόν μέτρον της Αντάντ, που αντί να τιμωρεί τους ελίγους υπευθύνους επιμώρει δια πείνης όλην τον ελληνικόν λαόν του οποίον μεγάλη μερίς ήτο εναντίον της πολιτικής της αυλής και εδημιούργει φανατισμόν και μίσος του λαού κατά της Αντάντ και του Βενιζέλου του οποίον ή προπαγάνδα παρίστανεν ως αίτιον όλων των δεινών*.²²¹

217 Αρχείο Τοπικής Επιτροπής Επισιτισμού τέως δήμου Ερμιόνης (Γ.Α.Κ. Αργολίδας, Α.Β.Ε.: 461 Α.Ε.Ε.: ΔΙΟΙΚ.62.1 / Β.1.1) α) των οικογενειών, καφενείων και ξενοδοχείων με τον αντίστοιχο αριθμό ατόμων και της ποσότητας τροφίμων που τους διατέθηκαν, όπως αλεύρων, ζάχαρης (σε οκάδες), καφέ (σε δράμια), κριθαριού, σίτου β) των παραγωγών σιταριού, κριθαριού και σμιγού (Παλαιότερα ήταν αρκετά συνηθισμένη η καλλιέργεια μίγματος σιταριού και σικαλς που ονομαζόταν «σμιγός» ή σμιγάδι ή μιγάδι ή σταροκρίθι και χρησιμοποιεσε για την παρασκευή ψωμιού γ) απογραφής των οικογενειών των παραχειμαζόντων κτηνοτρόφων με την αντίστοιχη βοήθεια που έλαβαν και καταγραφή του ζωικού κεφαλαίου δ) των παρεπιδημούντων, ε) των οικογενειών που λάμβαναν άδεια μεταφοράς σιταριού, κριθαριού και σμιγού και την ποσότητα που μετέφεραν, στ) των άδειών αλωνίσματος που δόθηκαν, ια) της απογραφής πληθυσμού στις περιοχές: Ερμιόνη, Θερμοσία, Σαμπάρτζα, Λάρδιζα, Μετόχι, Κινέτα, Κιάφα, Κατσιδιάρι, Ορλέντι, Πλέπι, Σκάλωμα, Σουλινάρι και ιβ) των ατόμων στα οποία δόθηκαν στελέχη για είσπραξη φόρου καυσόξυλων.

218 Ο Δήμος Ερμιονίδας βρίσκεται στην Νότια Αργολίδα και εκτείνεται στα παλαιά διοικητικά όρια της επαρχίας Ερμιονίδας και περιλαμβάνει το Κρανίδι, που είναι και η έδρα του Δήμου, την Ερμιόνη, το Πόρτο Χέλι, την Κοιλάδα, τα Δίδυμα, τους Φούρνους, το Ηλιοκαστρο και την Θερμοσία [http://www.dimosermionidas.gr (5/8/2015)].

219 Αρχείο Τοπικής Επιτροπής Επισιτισμού τέως δήμου Ερμιόνης στο οποίο υπάρχει η βεβαίωση του Υπουργείου Επισιτισμού/ Παράρτημα Πειραιά για την Ακατερίνη Κορά (Γ.Α.Κ. Αργολίδας, Α.Β.Ε.: 461 Α.Ε.Ε.: ΔΙΟΙΚ.62.1 / Β.1.1).

220 Λεονταρίτης, Γ. (1978), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Αθήνα, σ. 151.

221 Μαζαράκη - Ανιάνος, Α. (1948), *Απομνημονεύματα*. Αθήνα: Ικαρος, σ. 222.

Δίκην Επιλόγου

Ο Θουκυδίδης στο έργο του *Θουκυδίδου Ξυγγραφή*, Α' 20-22, ιστορώντας τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου (από το 431 π.Χ. ως το 411 π.Χ.), σημείωσε αποτυπώνοντας την μέθοδό του: 1.22.2 *τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ[.....]* 1.22.3 *ἐπιπόνως δὲ ἠύρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὥς ἐκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι.*²²² Η δυσκολία του πονήματος τούτου ήταν η εύρεση πηγών και τεκμηρίων, που να καλύπτουν ολόπλευρα το θέμα και να φωτίζουν τις άγνωστες πτυχές της τοπικής «διαδρομής» του Εθνικού Διχασμού.²²³ Ο απολογισμός της τραγικής εκείνης εποχής και η ανασκευή του σκηνικού που επικρατούσε στην Πελοπόννησο αποδείχθηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αλλά πολυδαίδαλη και επίπονη προσπάθεια. Αντίστοιχα ο πελοποννησιακός Τύπος αποκαλύφθηκε ως «κιβωτός ιστορικής μνήμης»²²⁴ και (συν)λειουργός της ιστορίας του Εθνικού διχασμού έχοντας τη δυνατότητα να αντιδρά και να παρεμβαίνει αποσιωπώντας, υποβαθμίζοντας ή υπερτονίζοντας σκοπίμως τα γεγονότα.

Τόσο δημοσιογραφικά όσο και σε επίπεδο τεκμηρίων στοιχειοθετείται ένας σαφής και έντονος διαχωρισμός σε υποστηρικτές των Βενιζέλου και Κωνσταντίνου αλλά και των ιδεών που αυτοί πρόσβευαν. Σκιαγραφούνται δια της αρθρογραφίας, δύο χαρισματικές προσωπικότητες, που όμως το ιδεολογικό και πολιτικό εκτόπισμα του καθενός αποκλείει την συνύπαρξη τους στον πολιτικό στίβο και μοιραία δημιουργείται μια διχαστική πραγματικότητα στην οποία μόνο ένας θα επικρατήσει.

Παράλληλα, δυναμικές και εξέχουσες δημοσιογραφικές και όχι μόνο προσωπικότητες και η Εκκλησία «κατασκεύασαν» και καθοδήγησαν το διχαστικό κλίμα βρίσκοντας βήμα έκφρασης στον Τύπο, και τελικά διαίρεσαν το λαό. Η σχετική πολιτική αντιπαράθεση των εφημερίδων λαμβάνει χώρα σε ένα ηθικό - αξιακό επίπεδο (ακόμη και όταν η αρθρογραφία αφορούσε στην πείνα, στην αισχροκέρδεια, στον εμποτισμό και γενικά στο βιοτικό επίπεδο του λαού) και τα άρθρα περί πατριωτισμού, υποτέλειας ή προδοσίας, αξιοποιούνταν όχι μόνο σε επίπεδο θέσεων αλλά και σε επίπεδο ηθικής, που οδηγούσε τελικά σε αυθαίρετη ηθική απαξίωση των θέσεων. Αυτή άλλωστε η «ηθική» αντιμετώπιση των εθνικών θεμάτων παρείχε πολλαπλές δυνατότητες δημιουργίας και χειραγώγησης μιας «κοινής γνώμης», η οποία αντιπροσωπεύονταν από

222 Μφρ: οι πράξεις όμως που έγιναν στον πόλεμο... βρέθηκαν με πολύ κόπο, γιατί όσοι παραστάθηκαν σε μια μάχη δεν έλεγαν ο καθένας τα ίδια πράγματα, αλλά σύμφωνα με όσα θυμόταν ο καθένας, και με την προτίμησή του προς τη μια ή την άλλη μερίδα. Βλέπε, *Θουκυδίδου Ιστορία*. Πρόλογος, (μετάφρ., σόλια. Ε. Λαμπρίδη) Εισαγωγή: Ι.Θ. Κακριδής. Ι-ΙV. Γκοβόστis, Αθήνα, 1962.

223 Χρωστούμε ένα μεγάλο ευχαριστώ σε εκείνους, που συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στην πραγματοποίηση αυτής της έρευνας. Ιδιαίτερα, στους κ. Γεωργόπουλο Δ. Χ. και κ. Τσουλouκά Μ. - Γ.Α.Κ. Ν. Αργολίδας, στις κ. κ. Τσιγκούνη Β. και Πατεροπούλου Αντ. - Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στην κ. Τσίρου Κ. - Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ Πάτρας, στον κ. Γιαννούση Γ., πρόεδρο Αργολικής Αρχαιακής Βιβλιοθήκης Ιστορίας και Πολιτισμού, στην κ. Κωστοπούλου Ι. - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», στην κ. Τζουανοπούλου Ι. - Γ.Α.Κ. Ν. Ηλείας, στον κ. Αντωνιάδη Χ. - Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, στον κ. Ρούβαλη Γ. (Δρ. Ιστορίας, καθηγητής, συγγραφέας), στον κ. Καμιζή Δ. (Γιατρός, πρώην Δήμαρχος Κρανιδίου), στον κ. Καββαδία Χ., στην κ. Αξαρχή Δ. - Δημοτική Βιβλιοθήκη Κρανιδίου, στους υπευθυνους των Βιβλιοθηκών : της Βουλής των Ελλήνων, Τρίπολης, Σπάρτης, Καλαμάτας, στον κ. Δελή Φ., για την ενδελεχή επιμέλεια του κειμένου.

224 Αναστασιάδης, Γ. (2010), «Θεσσαλονίκη. Με τα σημάδια της Ιστορίας στις (παλιές) εφημερίδες της», στο *Θεσσαλονίκη 1912-2012: Μεγάλα γεγονότα στον καθρέφτη του Τύπου*, Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας - Θράκης, σ. 12.

έναν « φτωχό αλλά υπερήφανο» λαό, που ταλανίζονταν υπό τη σκιά του πολέμου και των επιλογών των ηγετών του.

Έτσι, τα «δημοσιογραφικά αφηγήματα» της περιόδου ξεκινώντας από το δίπολο Κων/νος και Βενιζέλος, διαμόρφωσαν το γενικότερο δίπολο «εμείς» και οι « άλλοι», που μετατράπηκε εν συνεχεία στα δίπολα, πόλεμος - ειρήνη, «Κράτος Αθήνας - Κράτος Θεσσαλονίκης», «Παλαιά» Ελλάδα - Νέες Χώρες», «Μείζων Ελλάδα» και «μικρά αλλά έντιμη», τα οποία μπορεί να λειτούργησαν συσπειρωτικά για τους «πολιτικούς κόσμους» που απευθύνονταν, αλλά τελικά αποτέλεσαν το γενικό διχαστικό σχήμα που οδήγησε στο εθνικό ρήγμα και στον εθνικό τραυματισμό. Συνεπώς, ο διχασμός στην Αργολίδα και στην Πελοπόννησο γενικότερα δεν ήταν ένα επιδερμικό γεγονός αλλά μια ειδωλοποιημένη σύγκρουση, που καθρέφτιζε τη γενική πολωτική ιστορική στιγμή, αποτελώντας τον απόηχο της.

Αναδεικνύεται επίσης πως η *ψηφίς* της Λογοκρισίας στη δημόσια έκφραση απόψεων και ιδεών ήταν κυρίως κατασταλτική και καταστρατηγούσε ελευθερίες στο όνομα της εθνικής ασφάλειας και της προάσπισης της εκάστοτε εξουσίας (βασιλικής ή βενιζελικής) εντασσόμενη σε ένα πλαίσιο νομικών διατάξεων και έκτακτων περιστάσεων, ενώ αντίστοιχα η ανάπτυξη της διχαστικής προπαγάνδας τα χρόνια 1915-1917, είχε μοιράσει τη χώρα σε δύο αδιάλλακτα στρατόπεδα, καθώς τόσο ο βενιζελικός όσο και αντιβενιζελικός Τύπος χρησιμοποιούσαν την εικόνα περί «ενδογενούς» εχθρού, υποβοηθώντας την καλλιέργεια φανατισμού μεταξύ τους και αναδεικνύοντας στην περιφέρεια ένα σχίσμα που αναπτύχθηκε με τους όρους εμφύλιας σύρραξης,²²⁵ ακόμη κι αν δεν εκφράστηκε με την ένταση της καταστροφολογικής βίας και τα αιματηρά έκτροπα της Αθήνας.

Επιλογικά, η πραγματικότητα που διαγράφεται, όταν επιχειρείται μια ιστορική αφήγηση με θέματα σαν τον Εθνικό Διχασμό, δεν είναι το τι μπορεί ή πρέπει να πει κανείς, αλλά τι θα αφήσει εκτός. Είναι προφανές ότι η έρευνα περί Διχασμού, όπως και η περιγραφή της «ανατομίας» του είναι τόσο πολυπρισματική, πολυσχιδής και πολυεπίπεδη, που δεν μπορεί να τελειώσει εδώ, καθώς η ανακάλυψη νέων τεκμηρίων χαρτογραφεί και νέες οπτικές και προσεγγίσεις για τις συνθήκες που δίδαξαν σε τόσο σύντομο χρόνο και απόλυτο βαθμό τις συνειδήσεις.

Αυτό που θα πρέπει εν κατακλείδι να γίνει κατανοητό κατά την γνώμη μας είναι το γεγονός της διττής συνάρτησης του Εθνικού Διχασμού με τη διεθνή πολιτική σκηνή καθώς και της διεθνοπολιτικής ταυτότητας και επαμφοτερίζουσας διάστασής του: ενός ευρωπαϊκού γεγονότος με εθνικές συνιστώσες και ενός εθνικού θέματος με ευρωπαϊκές προεκτάσεις. Εξάλλου και οι δύο προσωπικότητες που αποτέλεσαν τους αντίπαλους πόλους του Διχασμού, όπως σημειώνει ο Κ. Ζαβιτσιάνος,²²⁶ έμοιαζαν με τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος: *Ήσαν και οι δύο τους γεμάτοι πατριωτισμό και κύρος, ικανοί για τους λόγους αυτούς να φέρουν εις καλό πέρας τη δυσχερέστερη εθνική υπόθεσι. Αλλ' αυτοί διεφώνησαν με την καλύτερη πίστη και οι δύο τους. Αλλ' απ' αυτή την καλή πίστη εκέρδισε τίποτε η Ελληνική φυλή, η οποία τόσον ακριβά επλήρωσε, πληρώνει και θα πληρώσει την τραγική διαφωνία;*

225 Βλέπε, Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015), *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκη.

226 Ό.π., 46.

Σύνδεσμος
Φιλολόγων
Αργολίδας

ΔΗΜΟΣ
**Άργους
Μυκηνών**

ΚΟΙΝΩΦΕΛΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΑΡΓΟΥΣ-ΜΥΚΗΝΩΝ

1915 2015

100 χρόνια από τον
Εθνικό Διχασμό

*Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις
των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*

πρακτικά διημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015

Άργος 2018